Ապագա
Հանդես

APAGA
Quarterly

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես
An International Journal of Oriental Studies

ԱՄԷՆՈՒՆ ՏԱՐԵՑՈՅՑԸ
1914
8-րդ ՏԱՐԻ

ISSN 1682-5438

Համար 64, մարտ , 2016 թ.

No. 64, March 2016

ԱՊԱԳԱ No. Համար 64 (79) 2015 *APAGA*

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես
An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ եւ Գլխավոր խմբագիր
License-holder, Publisher & Editor-in-Chief

Էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian, PhD.

Փոստարկղ համար 15875-9488 Թեհրան-Իրան
POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran

WEB: www.apagaonline.com and www.apagamonthly.4t.com
E-mail: apaga98@hotmail.com **ISSN 1682-5438**

Բովանդակություն

Հայերեն Իրանահայ օրացույցներ, տարեգրքեր
Համշենահայերի տարեկան տոները

Անգլերեն Ահ ու սարսափի իշխանություն- Հայկական հարց

Պարսկերեն Իրանի գիտա-մշակութային դեմքերի վաստակի յուրացումը կեղծարար Ադրբեջանի հանրապետության կողմից

CONTENTS

Armenian Armenian calendars and yearbooks in Iran
Armenian feasts in Hamshen

English A REIGN OF TERROR- The Armenian Question
Armenian feasts in Hamshen

Persian Falsification of the Iranian Cultural and Scientific personalities by Azerbaijan

---

- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
- Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
- Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: $ 20 per year Գինը 5000 ռիալ

Իրանահայ օրացույցներ, տարեգրքեր

Դր. Էդ. Բաղդասարյան

Հայերը հնագույն շրջանից ի վեր տոմար են ունեցել, այս մասին է վկայում Անանիա Շիրակացին իր ,Տիեզերագիտության եւ տոմարե աշխատության մեջ։ Հենվելով այդ տեղեկության վրա, Ղեւոնդ Ալիշանը եզրակացրել է, որ մեր հայ ազգի սկիզբը եղել է մ.թ.ա 2492թ. եւ մեր ազգային գերագույն տոնը՝ օգոստոսի 11-23ը։ Ենթադրվում է, որ հայ ժողովրդի առասպելական նախահայր Հայկ Նահապետը ասորական Բելին այդ ժամանակ է հաղթել, եւ ի նշան այդ հաղթանակի, սահմանվել է նոր դարագլուխ եւ տոնվել տարեցտարի։

Հայկ Նախահոր անվան հետ կապված առասպելական թվականը որոշ տոմարագետների եւ պատմաբանների կողմից կոչվել է ,Հայկայ թուականե կամ ,Հայկայ շրջանե[1]։

Ա. Շիրակացին հիշատակել է Բուն Հայկական ամիսներն, ամսվա օրերի եւ ցերեկային եւ գիշերային ժամերի անվանումները[2]։

Հայերը մինչեւ քրիստոնեական թվականի ընդունումը, ըստ երեւույթին, առաջնորդվել են հայկյան, կամ ինչպես այն կոչվել է՝ ,բուն հայոցե թվականով, որը ընդունվել է նաեւ հայոց եկեղեցու կողմից եւ մինչեւ հիմնա էլ այդ առասպելական թվականը պահպանվում է եկեղեցական օրացույցնեում։ Այսպես օրինակ՝ 1970թ. էջմիածնի օրացույցի տիտղոսաթերթում ,բուն թուականին Հայոցե համարվում է 4462-4463-ը։

Հայոց հին շարժական տոմարի տարին ունեցել է 12 ամիս, յուրաքանչյուրը 30-ական օրով եւ 13-րդ լրացուցիչ՝ ավելյաց կոչվող ամիսը՝ 5 օր։ Ենթադրվում է, որ հայոց հին տոմարի ամիսների անունները կապված են առասպելական Հայկ Նահապետի որդիների եւ դուստերի անունների հետ։ Սրանք են.

1-Նավասարդ
2-Հոռի
3-Սահմի
4-Տրե
5-Քաղոց
6-Արաց
7-Մեհեկան
8-Արեգ
9-Ահեկան

---

[1] - Հ. Բադալյան. Հայոց տոմարի պատմություն. Երեւան, 1976թ., էջ 11։
[2] - Ա. Շիրակացի. Երեւան, 1979թ., էջ 256-257։

10-Մարերի
11-Մարգաց
12-Հրոտից
13-Ավելյաց

Այսպես համար 1,2,3,7,8,10-ը Հայկի դուստրերն էին, իսկ համար 4,5,6,12-ը նրա որդիներն էին, իսկ Մարգաց եւ Ահեկան ամիսները այսպես կոչվեցին, քանի որ այն ,ժամանակս ամառնայինք էին սոքաե[3]:

Հետագայում հայ իրականության մեջ առաջացել են ,Հայոց մեծ թվականը (սկսիզբը 551թ.), Հայոց փոքր թվականը (552+532): 1317-ին Ադանայի եկեղեցական ժողովում որոշվել է հրաժարվել Հայոց տոմարից եւ ընդունել հուլյան տոմարը, որը սակայն չի կատարվել: 1584-ին Հռոմի պապի կարգադրությամբ հրատարակվել է Նոր Գրիգորյան տոմարը: Հայոց տոմարը գոյատեւել է մինչեւ 20-րդ դ.: Հայաստանում 1920 թ. ընդունվել է Գրիգորյան տոմարը: Հայոց եկեղեցին պաշտոնապես այն ընդունել է 1923-ին, սակայն եկեղեցին եւ սփյուռքահայ որոշ հրատարակություններում Գրիգորյան տոմարով (փրկչական) գրվող թվականին զուգահեռ տրվում է նույն Հայոց բուն տոմարը (2492) եւ տոմարական թվականը (551):

Հայերեն անդրանիկ օրացույցը կոչվել է ,Պարզատումարե եւ տպագրվել է հայոց 961 թ.՝ 1512-ին, Վենետիկում, Հակոբ Մեղապարտի սարքավորած հայկական առաջին տպարանում: Այն փոքրիկ գիրք է, բաղկացած 59 թերթից: Նրանցից մեզ մնացել է 6 օրինակ[4]: Իսկ հայերեն Խորհրդային առաջին օրացույցը լույս է տեսել 1921-ին եւ պարբերաբար հրատարակվել է ամեն տարի: Օրացույցներ են հրատարակել նաեւ Հայաստանի ժուռնալիստների, նկարիչների միությունները, առանձին կազմակերպությունները եւ պարբերականներ: Սփյուռքի մշակութային, հայրենակցական, մարզական միություններն ու կազմակերպությունները, թեմական եւ եկեղեցական խորհուրդները, պատրիարքարանները նույնպես հրատարակում են բազմատեսակ օրացույցներ: Հայոց եւ աշխարհի ամենաերկարակյաց օրացույցը հրատարակում են Վենետիկի Մխիթարյանները (1775-ից)[5]:

Իրանահայ առաջին օրացույցը

---

[3] - Հ. Բաղալյան. նշվ. աշխ., էջ 11-12:
[4] - Ա. Գ. Առաքելյան. Հայ ժող. մտավոր մշակույթի զարգացման պատմ., հ. 2, Երեւան, 1964թ., էջ 272:
[5] - ՀՍՀ.հ.12, Երեւան, 1986թ., էջ 583:

Իրանահայ առաջին տոմարագիրքը եղել է ,Գիրք Տումարաց որ պարզատոմար կոչիե, հրատ. Հով. ծրդ. Քթրչենցի, տպարան Ս. Ամենափրկիչ Վանքի, Ն. Ջ., 1647թ., 84 էջ:

Իրանահայ առաջին օրացույցի հրատարակության պատիվը պատկանում է Ջուղայեցի մի համեստ քահանայի՝ Տեր Դիոնիսիոս Տեր Եղիազարյանին (1834-89):

Տեր Դիոնիսիոսի օրացույցը հրատարակվում է Նոր-Ջուղայում՝ 1863 թվականին, եւ տպագրական, խմբագրական եւ ուղղագրական տեսակետից ունի բազմաթիվ թերություններ. այսուհանդերձ, իբրեւ իր միջավայրի առաջին փորձ եւ այն էլ մի ժամանակում, երբ վաղուց դադարել էր պարսկահայ տպագրությունը, արժանի է հատուկ ուշադրության, մանավանդ որ նրա հրատարակությունն արդյունք է անհատական նախաձեռնության եւ զոհողության:

Այժմ չափազանց հազվագյուտ այդ օրացույցը, որի մեկ օրինակը գտնվում է Ս. Ամենափրկչյան Վանքի մատենադարանում, փոքրադիր մի գրքույկ է, գրպանի ծավալով: Թերթերը համարակալված չեն, բայց ընդամենը պարունակում է 54 տպագրված էջեր, որոնցից առաջին երկու երեսներին երեւում է հետեւյալ մակագիրը.-

ՕՐԱՑՈՅՑ
Վասն ամի Տեառն
1863
ԵՒ ՀԱՅՈՑ
ՌՅԺԲ
Տպագրեալ
ի Նոր Ջուղա

,Ի Հայրապետութեան Տ. Կ. Մատթէոսի Աստուածընտիր Կաթողիկոսի եւ յԱռաջնորդութեան Ա. Տ. Թադէոսի Ս. Արքեպիսկոպոսի Սրբոյ Ամենափրկչեան Վանոց Նոր Ջուղայե:

Երրորդ էջը պարունակում է տոմարական տեղեկություններ, որոնց հետեւում է երկու էջի վրա ամանորյան մի ոտանավոր, ,Օրացոյցե-ի կազմողի ստորագրությամբ՝ ,Բարեմաղթութիւնե վերնագրով:

Օրացույցի հաջորդ երկու էջերում տեղ է տրված ,Ժամանակագրութիւնք երեւելի անցից ինչ աշխարհիե մի ցուցակի, որից հետո 8-րդ էջում տպագրված է մի այլ ցուցակ՝ ամիսների հայատառ անգլերեն անունների, որոնք այն ժամանակ Հնդկաստանում եւ Ջուղայում սովորական գործածության մեջ էին: Ապա հետեւում է բուն օրացույցը (45 էջ), Հայոց եւ լատինական ամիսներով (հին ու նոր տոմար), եկեղեցական տոներով եւ հարակից ծանոթություններով:

Օրացույցի վերջում զետեղված է հետեւյալ հիշատակարանը, ուր հեղինակն անկեղծորեն խոստովանում է իր այդ տպագրական փորձի թերությունները. - ,Ներողամիտ լիցին ընթերցողք աղաչեմ սխալմանց օրացուցիս այսը նորոգ այժմ տպագրելոյ ի Նոր Ջուղա, զի ոչ յանդիտութնէ ի սպառ, այլ յակամայից պարտաւորումն այք իսկ եղեն, ըստ որում քանի մի առձեռն տառիւք տպեցաք, յորս եւ մինչ ոչ գտաք ուրոյն ըստ պատճաշի, առ հարկի պարտաւորեալ յայլատեսակ տառից ի տեղի միմեանց ի կիր արկաքե։

Արժե մի քանի տողով անդրադառնալ պարսկահայ այդ առաջին օրացույցի հրատարակության հանգամանքներին։ 1844 թվականին Ս. Կատարինյան օրիորդաց դպրոցի ապագա հիմնադիր Մանուկ Հորդանանյանը իր ուրիշ բարեգործությունների շարքում մի լրիվ տպարան է նվիրում իր ծննդավայր Նոր-Ջուղայի վանքին։

Այդ տպարանը, սակայն զանազան պատճառներով երկար ժամանակ անգործության է մատնվում, մինչեւ 1877 թվականին վանքի Առաջնորդ Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս Հովհաննիսյանի ջանքերով կարգի է բերվում եւ գործի լծվում, երբ տպագրվում են մի շարք օգտակար աշխատություններ, ի շարս որոնց Հարություն տեր Հովհաննիսյանի ,Պատմութիւն Նոր Ջուղայու որ յԱսպահանե երկհատոր ուսումնասիրությունը (1880թ.)։

Անգործության մատնված այդ տպարանի տառերից է, ահա՛ որ Տեր Դիոնիսիոս քահանան օգտվելով, իր իսկ ձեռքով շարում է եւ մի փոքրիկ ճնշիչ մեքենայի միջոցով տպագրում է իր կազմած օրացույցը։ Համառ եւ տոկուն ջանքեր, որոնք ակամայից մեզ հիշեցնում են նանից ավելի քան երկու դար առաջվա Խաչատուր Վարդապետ Կեսարացու աշխատանքները, երբ ինքնահնար միջոցներով 1638 թվականին նա տպագրեց առաջին գիրքը Իրանում եւ Միջին Արեւելքում։։

Տեր Դիոնիսիոսի օրացույցը հրատարակվում է միայն մեկ տարի։ Ապա 15 տարի հետո, շատ ավելի ճոխ եւ մաքուր հրատարակությամբ, լույս է տեսնում Վանքի պաշտոնական առաջին օրացույցը (1878թ.), որի պարբերական հրատարակությունը կանոնավորապես շարունակվում է ցարդ[6]։

1878 թվականից, հաջորդաբար լույս են տեսել Ն. Ջ. վանքի օրացույցները, որոնք երբեմն իրենց մեջ պարունակել են նաեւ շնչագրււոթյուններ, վիճակագրություններ, եւ հետաքրքիր այլ տեղեկություններ՝ խրատներ, գիտելիքներ եւ այլն։

Օրացույցների հաջորդական շարքը ընդհատվել է երկու անգամ, առաջինը 1893-1897 թվականներին, հինգ տարով, իսկ երկրորդը՝ 1940-1944 թվականներին՝ 5 տարի, երկրում տիրող աննպաստ պայմանների հետեւանքով։ Իսկ դրանից հետո շարունակվել է մինչ օրս[7] (2011) 124 համար։ Սա իրանահայ ամենաերկարակյաց օրացույցն է։

---

[6] - Ջ. Հանանյան. Պարսկահայ առաջին օրացույցը. Րաֆֆի օրացույց. 1952թ.։

Իրանահայ մյուս օրացույցներն ներկայուցվում են հետեւյալ ցանկով.

-եՕրացոյցե (գրպանի). Թեհրան, 1897թ., տպարան ,Ջաւահայե, կազմեց՝ Վաղարշակ Բժշկյան։

-եԱմանորե (պատի). Նոր Ջուղա, 1922թ. կազմեց՝ Հովհաննես Տեր Գրիգորյան։

-եՕրացոյցե (Վանքի եկեղեցական-գրպանի). Ն. Ջուղա, համառոտ։

Նոր Ջուղայում 1924 թվականի համար տպագրվել է երկու օրացույց, մեկը հին եւ մեկը նոր տոմարով։

-եԱրեւելքե (պատի). Թավրիզ, 1936թ., կազմեց՝ Անդրե Տեր Օհանյան։

-եԱրշալոյսե (պատի). Թեհրան, 1938թ., հրատ. Թեհրանի Երիտասարդաց Միության։

-եԱբովեանե (պատի, մեկ էջով). Թեհրան, 1946թ., կազմեց Ա.(՞) Հայրապետյան։

-եԱրշալոյսե (պատի). Թեհրան, 1955 թ., հրատ. Հայկ Գարագաշ, տպարան ,Ջափքարե։

-եԱրաքսե (պատի). Թեհրան, 1955թ., հրատ. Հրաչ Մարտիրոսյան։

-եՐաֆֆիե (պատի). հիմն. եւ հրատարակիչ, Տաճատ Պողոսյան. հրատարակվում է 1942 թվականից մինչ օրս (հրատարակում է նաեւ գրպանի օրացույց)։

-եՆաիրիե (պատի). հիմն. Սամվել Սարուխանյան, տպագրվում է 1954 թվականից. ներկա խմբագիր եւ հրատարակիչը Սեպուհ Ամիրխանյան՝ մինչեւ նրա մահը 2012. , հրատարում է նաեւ գրպանի օրացույց։

-եԿանթեղե (պատի). հիմնադիր եւ տարիների հրատարակիչ Հով. Տեր Պետրոսյան. 1959-ից մինչ առ այսօր, նրա մահից հետո հրատարակվում է Ալիքի կողմից։

,Աբովյանե. հրատարկվել է 1982թ., Աբովյան Ազգային եւ մշակութային միություն. հրատարակիչ Սուրեն Համբարչյան։

-եԱլիքե օրացույց. 1982-1985թթ., Ալիք օրաթերթի հրատարկչ.։

-եԶարենցե. 1981-84թթ., հրատարակ. Հայ Մշակութային Կազմակերպություն. Խմբագիր Կարո Հակոբյան։

-եԳարունե. 1983-89թթ., հրատարկ. Իրանահայ Ազգային եւ մշակութային միություն.

-եՀույսե երկշաբաթաթերոի օրացույցը. 2009թ.։

---

[7] - Լ. Գ. Մինասյան. Նոր Ջուղա. Օրացույցները. էջ 69-70 եւ նույնի հայ տպագիր գիրք… էջ 13։

-Հ. Մ. Մ. «Րաֆֆի» համալիրի օրացույց. 2011թ., միության 30-ամյակի առիթով։

-Ընդարձակ օրացույց 1921 թվականին Քրիստոսի եւ հայոց ՌՅՀ-1370-տպ. Խբ. Ամփ. վանքի, Ն. Ջ., 1921թ., էջ՝ 122 (չհամարակալված)+108=230, չարվ. 9x5.4 սմ.։

-Պատի օրացույց «Ամանոր»

Նաիրի օրացույցը, սկզբից մինչեւ 1969 թվականը, հրատարակել է միայն Սամուել Մարուխանյանը, իսկ 1970-ից հետո նաեւ ընկերակցությամբ Սեպուհ Ամիրխանյանի։

Րաֆֆի օրացույցի տոները մինչեւ 1964 թվականը կազմել են Տեր Համբարձում ավ. քհն. Վարդանյանը եւ Արմենակ Ահարոնյանը, ապա այնուհետ, ինչպես եւ Նաիրի օրացույինը 1960 թվականից եւ կանթեղինը 1973 թվականից, Լեւոն Մինասյանը, իսկ 1960-ից առաջ Նաիրի օրացույցի տոները կազմել է Արմենակ Ահարոնյանը։

Իրանահայ տարեգրքեր

1. **Մասիս**, Իրանհայ առաջին տարեգիրք, օրացույցը, Խմբագիր Հայկ Աճեմյան, հրատ. նախ Թավրիզում, ապա Թեհրանում, 1921թ.։

2. Պարսկահայ տարեցույց Ա. տարի 1927թ.- կազմեց՝ Հայկ Գարագաշ, ծաղրանկարնեը՝ Դեւի, տպ. ,Փարոսե, Թավ., 1927թ., էջ՝ 276, ծավ. 17x24 սմ.։

3.Պարսկահայ տարեցույց Բ. տարի 1929թ.- կազմեց՝ Հայկ Գարագաշ, ծաղրանկարները՝ Դեւի, տպ. ,Փարոսե, Թավ., 1929թ., էջ՝ 463, ծավ. 15x21 սմ.։

4.Պարսկահայ տարեցույց Գ. տարի 1930թ.- կազմեց՝ Հայկ Գարագաշ, ծաղրանկարները՝ Դեւի, տպ. ,Փարոսե, Թավ., 1930թ., էջ՝ 416, ծավ. 15x21 սմ.։

5.**Րաֆֆի տարեգիրք** (Ա. տարի)- կազմեց եւ հրատ. Տաճատ Պողոսյան, տպ. ,Մոդերնե, 1969թ., էջ՝ 583, չարվ. 11.8x19.7 սմ.։

6.**Րաֆֆի տարեգիրք** (Բ. տարի 1970թ.)- կազմեց՝ Տաճատ Պողոսյան, տպ. ,Մոդերնե, 1970թ., էջ՝ 687, չարվ. 11.8x19 սմ.։

7.**Րաֆֆի տարեգիրք** (Գ. տարի 1971թ.)- կազմեց եւ հրատ. Տաճատ Պողոսյան, տպ. ,Մոդերնե, 1971թ., էջ՝ 263, չարվ. 11.8x19.7 սմ.։ Ծանոթ. երի լինելով, լույս տեսավ միայն 1984 թվականին, Արմինե Պողոսյանի կողմից, Լ. Մինասյանի օժանդակությամբ, դարձյալ ոչ լրացած ձեւով։

8.**Րաֆֆի տարեգիրք** (Գ. տարի 1970թ.)- կազմեց՝ Տաճատ Պողոսյան, լրացուցիչ մասը 40 էջ՝ խմբագրեց՝ Լ. Գ. Մինսյան, տպ. Խբ. Ամփ. Վանքի, Ն. Ջ., 1984թ., էջ՝ 263, ծավ. 17x24 սմ.։

9.**Նաիրի տարեգիրք** Ա. տարի- Սեպուհ Ամիրխանյան, հրատ. ,Նայիրիե, տպ. ,Ֆարաբիե, Թեհր., 2004թ., էջ՝ 800, ծավ. 24.5x18 սմ.։

10.**Նաիրի տարեգիրք** Բ. տարի- Սեպուհ Ամիրխանյան, հրատ. ,Նայիրիե, Թեհր., 2008թ., էջ՝ 872, ծավ. 24x19 սմ.։

11.**Նաիրի տարեգիրք** Գ. տարի- Սեպուհ Ամիրխանյան, հրատ. ,Նայիրիե, Թհր., 2010թ., էջ՝ 862, ծավ. 24x19 սմ.։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՐԵԿԱՆ ՏՈՆԵՐՆ ՈՒ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՆԵՐԸ ՀԱՄՇԵՆՑԻ ՀԱՅԵՐԻ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԾԻՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Հովիկ Ավանեսով

Ստեփանակերտի Մեսրոպ Մաշտոց Համալսարան
Պատմա-իրավաբանական ֆակուլտետի մագիստրանտ
Ուսանողական գիտական ընկերության նախագահ
Շուշիի «Կաճառ»» գիտական կենտրոն ՀԿ անդամ
«Մելքոնյան» ռազմահայրենասիրական ակումբի տնօրեն
ԼՂՀ ԱԺ կից ԵԽ պատգամավոր

Տրապիզոնի նահանգում նրանք հաստատվեցին 8-րդ դարում Օսմանյան իշխանությունները նրաց հանդեպ իրականացրին բռնի մահմեդականացման քաղքականություն: 1890-ականներից-1923թթ. ընկած ժամանակահատվածում համշենցի հայերը նույնպես ենթարկվեցին ցեղասպանության, իսկ վերապրածները սփռվեցին աշխարհով մեկ ձևավորելով համշեանական սփյուռքը[8]:

Մինչ օրս համշենցի հայերի տոների ու ավանդույթների վերաբերյալ հրապարակի վրա եղած ուսումնասիրությունները միակողմանի են: Այս հանգամանքը բավականին «արդյունավետ» օգտագործում է Թուրքիան այն հիլուր աշխարհին ներկայացնելով որպես «թուրքական»: Մեր կողմից կատարված սույն ուսումնասիրությունը համեստ փորձ է այդ բացը լրացնելու գործընթացում:

Մարդկության հասարակական կյանքը կազմված է աշխատանքային և տոնական օրերից: Յուրաքանչյուրն ըստ էության սահմանազիծ է, որից սկսվում է մի նոր գործ, մի նոր կյանք: Համշենցիների մշակութային և հասարակական կյանքում տոներն ու ավանդույթները կարևոր դեր են կատարում, որոնց արմատները գալիս են միջնադարից, ներկայումս ապակրոնացման պատճառով մի շարք տարրեր վերացվել են[9]:

Նոր տարի / Ծաղկըմուտ- ծաղկամուտ/ - Կաղանդ,Սուրբ Ծնունդ /Քրիստոսի Ծնունդ/

Ըստ տվյալների՝ վաղնջական ժամանակներում հայերը Նոր տարին դիմավորել են մարտի 21-ին[a] գարնանային

---

[8] Ավանեսով Հ., Համշենահայերի ամանորը, §Ազատ Արցախ¦ հանրապետական թերթ, 2015 հունվարի 13:

[9] Խաչատրյան Ժ., Պետրոսյան Է., Համշենցիների տարեկան տոներնու խաղերը /ԺԹ դարի վերջ - Ի դար, Համշէն եւ համշէնահայութիւն /գիտաժողովի նիւթեր/, Երեւան-Պէյրութ 2007, էջ 223:

գիշերահավասարի օրը, ինչը պատահական չէր: Բնությունը հարություն է առնում գարնան սկզբին, այդ պատճառով հենց այդ օրն էլ հայ մարդը դարձրել է Նոր տարի և նշել ցնծալի տոնախմբությամբ, որով փառաբանել է բնության զարթոնքը, աղերսել աստվածներին, որպեսզի տարին բերքառատ դարձնեն /այսօր էլ արիական որոշ ժողովուրդներª պարսիկները, աֆղանները, իբրև տարեսկիզբ ընդունում են մարտի 21-ը/:

Կաղանդ պապ

Հայկական երկրորդ տարեգլուխը եղել է Նավասարդի 1-ը /օգոստոսի 11-ը/: Ըստ ավանդության՝ Հայկ նահապետը Հայոց ձոր գավառում սպանել է բռնակալ Բելինª ազատություն պարգևելով իր տոհմին ու հետնորդներին: Այդ հաղթությունը ենթադրաբար տեղի է ունեցել մ.թ.ա. 2492թ. օգոստոսի 11-ին: Օգոստոսյան տոնը հայերը կոչել են Նավասարդ, որ նշանակում է Նոր տարի:

18-րդ դարում, Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի օրոք, որպես Նոր տարվա սկիզբ ընդունվեց հունվարի 1-ը /համապատասխանեցնելով քրիստոնեական մի շարք երկրներում ընդունված տարեսկզբի հետ/, թեև նույնիսկ մինչև 19-րդ դ. կեսերը հայկական շատ գավառներում /Սյունիք, Արցախ, Ուտիք/ Նոր տարին շարունակում էր տոնվել օգոստոսին: Միայն 20-րդ դարի սկզբներից համընդհանուր դարձավ հունվարի 1-ը, որպես տարվա սկիզբ, տոնելը[10]:

Համշենցիների Նոր տարին /ծաղկամուտը/ համընկնում է Յուլիան օրացույցի ժամանակների հետ, երբեմն տոնել են նաև Կաղանդը:

Յուլիան օրացույցի Կաղանդը նախորդել էր Սբ. Վասիլի Մեծին նվիրված շաբաթին: Ժողովրդական օրացույցի համաձայն՝ հունվարի առաջին օրերը հայտնի էին որպես Սբ. Վասիլիի օրեր:

---

[10] Ազգային տոներ /ավանդականն ու արդիականը/, Եր., 2002, էջ 3:

Դրա համար էլ հունվարի 1-ը համընկնում է պասի օրերին և օրենք է՝ տոնը դիմավորել ընտանեկան շրջանակում: Տոնական սեղանին դրվել են ամեն տեսակի պասավոր կերակուրներ: Հատուկ ուշադրություն է դարձվել կերակրատեսակների թվին, որն ուներ նաև սրբազան իմաստ: Առավելությունը տրվել է յոթ թվին, յոթ տեսակի, որոնց մեջ գերակշռել են հատիկային կերակուրները, դդումի տապակած միջուկով խմորեղենը:

Նախօրոք փռում պատվիրվել է 7 տեսակի խմորեղեն՝ ընտանիքի անդամների թվով, որոնցից մեկի մեջ դրվել է բախտավորության նշան: Երեկոյան՝ մայրամուտից հետո, համշենահայերը հատուկ ընտանեկան ճաշկերույթով նշել են Նոր տարին[11]: Սեղանին անպայման դրել են մի մեծ սափոր ջուր, 4 վառվող մոմ, որոնք պետք է այրվեին մինչև առավոտ: Եղևնու փոխարեն՝ որպես տոնական ծառ, գործածվել է երջանկություն բերող ձիթենու ճյուղ /եղևնին որպես տոնական ծառ սկսել են օգտագործել 1900 թվականից/, որը զարդարվել է ճեղքված ընկույզներով, չորացած թզով ու խնձորներով: Հավանաբար ճյուղը խրել են ծիսական հացի մեջ /կանգնեցնելու նպատակով/, ինչպես ընդունված էր հույների մոտ[12]:

Երջանկություն բերող ձիթենու ճյուղ

---

[11] Ավանեսով Հ., Համշենցի հայերի Ամանորը/ Ì ³ÕÏÁÙáõ ï -ծաղկամուտ/ նշելու ավանդույթը, §Ապառաժ¦, երկշաբաթաթերթ N22, 17-31, դեկտեմբեր 2014:

[12] Ավանեսով Հ., Համշենահայերի մշակույթի ընհանրական գծերը, §Մեսրոպ Մաշտոց համալսարան¦, թիվ 6, 2013:

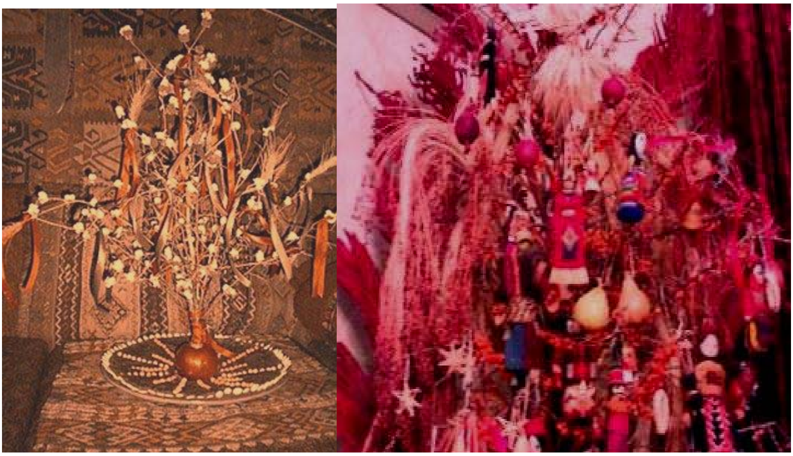

Հայկական ավանդական տոնածառ

Նոր տարվա սեղանին պարտադիր էր չամչով համեմված խաշած եգիպտացորենի հատիկը և եգիպտացորենի ալյուրից, կաթով ու բուսական յուղով պատրաստված խաշիլը /արման/, որը մատուցվում էր մածնով: Պարտադիրներից էին ցորեն հացը, խորոված դդումով կարկանդակը, սիսեռը, չոր մրգերը, մեղրով ընկույզը:

Ամանորի ծիսական համակարգի մեջ մտնող «առաջինի» հմայական հատկության նկատմամբ ունեցած հավատից բխող գուշակությունները վերաբերվում են ամբողջ տնտեսական տարվան, վերջինիս ապահովության աստիճանը նախապես իմանալու կամ համապատասխան ձևով բնութեան ուժերի վրա ներգործելու ցանկություն: Այս բնույթի ծեսերից որոշ մասը անցել է քրիստոնեական Ամանորին: Դրանցից ամենից տարածվածն ու հարատևողը որոշ ազգագրական շրջաններում «տարի» կոչվող[13] /այլ տեղերում այլ անուններով-կրկենի կամ առանց անունի/, կլոր, ընկույզով և զանազան քաղցրեղեններով զարդարված հացի միջոցով տարվա առատությունը /բարաքյաթ/ որոշելու ծիսական սովորույթն է: Ջավախքում այս սովորույթը կար[a] տանտիկինը կաղանդի արշալույսին «տարին» տեփուրի մեջ դնելով, վրան մեղր էր լցնում և հարսների հետ տնից դուրս գալով, գավազանով խփում էր գետնին և երեք անգամ ասում. **«Դովլաթ, սարն ես, ձորն ես, արի տուն»** և նույն կարգով ներս գալիս, մեղրը բաժանում ամենքին, որ Նոր տարին քաղցր անցներ, իսկ «տարին» պահում էին երեկոյան գուշակության համար:

---

[13] Լալայան Ե., Ջաւախք.նշանավոր տօներ, Ազգագրական հանդես, N2, գիրք Բ, Թիֆլիս 1897, էջ 246,Շահազիզ Եր., Նոր-Նախիջեւան եւ Նոր-Նախիջեւանցիք. Ծէսեր ու սովորութիւններ, Ազգագրական հանդես N 9, գիրք 9, Թիֆլիս,1902, էջ 5:

«Տարի» կոչվող այդ հացը Նոր Նախիջևանում, օրինակ ավելի որոշակիորեն էր պահել իր հին արտաքին տեսքը, որը ուղղակիորեն խոսում է այն Ամանորին նվիրված լինելու մասին: **«Տարին,-գրում է Եր. Շահազիզը, - որ տարվա իսկական նշանն է, մի մեծ բոլորիշ և տափարակ հաց է, եւ այնպես է շիված, որ վրան պարզ կերպով երեւում են մի քանի մասեր կամ ճյուղավորություն: Այդ մասերի կամ ճյուղերի թիվը լինում է 12 հատ, տարվա 12 ամիսների թվով, կամ տան մեջ եղած անդամների թվին համեմատ**[14]«:Տարի հացը Ալաշկերտի և Մշու գաղթական գյուղերում **«Միջունքին»** են պատրաստում մինչև անգամ աներանք ու կեսրանք նշանադյալ հարսնացուներին ու փեսացուներին էլ առանձին բաժին են հանում ու մի ընծայի հետ ուղարկում նրանց [15]:

Տարի հաց

Այլ ազգագրական շրջաններում գուշակության հացը լինում էր կլոր, չոր մրգերով և ընկույզներով զարդարված, որի մեջ մեծ մասամբ դրվում էր դրամ և այդպես թխվում: Այդ հացի միջոցով Ամանորին գուշակությունը կատարվում էր այսպես. հացը կտրում էին ընտանիքի անդամների թվին համապատասխան /իսկ համշենցիները նաև անասուններին էին նկատի ունենում/ և բաժանում յուրաքանչյուրին: Գուշակության հմայության ծեսերն այլ ազգագրական շրջաններում ընդգրկում էին այլևայլ ձևեր [16]:

Ըստ Բ. Թոռլաքյանի՝ Համշենցի հայերի տան տիկինը խնձորներից մեկի մեջ թաքցրել է բախտի նշանը /մի մետաղադրամ/, որոշ ազգագրական շրջաններում մետաղադրամի փոխարեն օգտագործվել է չորացած մրգեր, կորիզներ [17]/ ՀԱ/, ընտանիքի գլխավորը, խնձորը կտրելով, բաժանում էր բոլորին: Ում ընկներ նշանը, նա համարվում էր երջանիկ և հաջողակ մինչև տարվա վերջը[18]: Սակայն դժվար է պատկերացնել, թէ ինչ մեծության պետք է լիներ այդ խնձորը, որ բավարարեր ամբողջ ընտանիքին: Ըստ դաշտային հետազոտությունների խնձորով լիքը /ընտանիքի անդամների թվով/ մատուցարանը դրվել է սեղանին, որոնցից մեկի մեջ տանտիրուհին տեղադրել էր արծաթադրամ[19]: Բոլորը հույս էին փայփայում, որ դրամով խնձորը պետք է իրենց բաժին դառնա: Ըստ հավատալիքների՝ երջանկացած անձը երջանկություն և հաջողություն էր բերում ոչ միայն իր ընտանիքին, այլև այն ընտանիքին, ում տանը Նոր տարում առաջին անգամ ոտք դներ: Ռուսական միջավայրում նա կոչվում էր առաջին այցելու **/полазник/:** Հայերի մեջ առաջին այցելուի բարեբերության հավատը պահպանվել է մինչև օրս: Նշանի տերը առավոտյան գնում էր աղբյուրը՝ ջրի, լցնում տան բոլոր ջրամանները: Նրա պարտադիր ու կարևոր պարտականությունը տան անասուններին ծիսական ուտեստով կերակրելն էր: Գոմ մտնելով՝ նա առաջին հերթին գոմի բոլոր անկյուններում ցորենի հատիկներ էր շաղ տալիս, ապա անասուներից յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին կերակրում էր արմայով՝ խաշած եգիպտա¬ցորենի հատիկներով: Վերջում ավելով թեթևակի խփում էր անասուններին, որ նրանք պտղաբեր լինեն: Այդ գործողության ընթացքում շնորհավորական խոսքեր արտասանելով՝ կրկնում էր նաև **«ալ փարի, դուլ փարի, խեր աչառ, եկ տուսի»** անհասկանալի արտահայտությունը: Ծեսի նպատակը Նոր տարում բերքի առա-տության, կենդանիների պտղաբերության և մարդկանց առողջության ապահովումն էր: Միսիանում Նոր տարին շատ անշուք [էր] անցնում, որովհետև նրանք տոնում են հայկական Նոր տարին, Նավասարդի մեկը, որ գալիս է օգոստոսին: Ոչ մի շնորահավորանք չէր լինում. երբեմն միայն հարազատները, միմյանց մոտ հավաքվելով, ուտում, խմում ուրախանում են[20]: Միսիանի պես Գանձակում ևս Նոր տարին անշուք [էր] անցնում: Առհասարակ ոչ խանութները և ոչ արհեստանոցներն են փակվում, ուստի և շատ քչերն են այցելում միմյանց: Քաղաքում առավոտը վաղ պատարագ են մատուցում, որպեսզի տարին լավ անցնի:

---

[14] Շահազիզ Եր., Նշվ. աշխ.: Ամանորին նվիրված այդ հացով տարվող գուշակությունն այժմ դուրս է եկել կենցաղից: Միայն ծերերն են հիշում, որ իրենց մանկության տարներին եղել է այդ սովորույթը:

[15] Մխիթարեանց Աղ., Տարուայ նշանաւոր տօները, Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Ա N1, Մոսկուա-Ալեքսանդրապօլ 1901, էջ 261:

[16] Օդաբաշյան Ա., Ամանորը հայ ժողովրդական տոնացույցում, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, Եր., 1978, հ 9, էջ 52-53:

---

[17] Ավանեսով Հ., Համշենահայերի տոներն ու ավանդույթները հայկական մշակույթի համատեքստում, §Համշեն¦, 2013 N 16:

[18] Առավել մանրամասն տե'ս Թոռլաքյան Բ.-ի ֆոնդ, h 4, էջ 226:

[19] Այս մասին մանրամասն տե'ս Խաչատրյան Ժ-ի ֆոնդ, Հայկաձոր, ասացողª Վարդան Ղուկասյան:

[20] Լալայեան Ե., Նշանաւոր տօներ, Ազգագրական հանդես, Թիֆլիս 1898, գիրք Զ, N 1, էջ 249:

Այցելելով միմյանց՝ շնորհավորում են Նոր տարին և բարեմաղթում առողջություն և հաջողություն: Այցելուներին հյուրասիրում են սուրճով և ընկույզի ու նշի[21] գոզինաղով[22]: Գյուղերում խնձոր կամ կիտրոն են տանում և տալիս, ում որ շնորհավորում են: Իսկ նրանց հյուրասիրում են օղիով և չոր մրգեղենով: Մի քանի տներում դռան ճակատը զարդարում են կարմիր թելերով, որպեսզի Նոր տարին ուրախ անցնի[23]: Ինչպես հայկական մյուս ազգագրական շրջաններում, այնպես էլ Արցախում հեթանոսական տոների ժառանգորդ քրիստոնեական տոները ձուլվել են հեթանոսական ծեսերի հետ: Տարբեր տարիքի մարդկանց լայն մասնակցությունը տոներին արտահայտվում էր ոչ թե հոգևորականների մասնակցությամբ կատարվող եկեղեցական պատարագներով ու թափորներով, այլ ժողովրդական զվարճանքների ձևով: Այստեղ ոչ այնքան եկեղեցին էր թափանցում համաժողովրդական անձնական կյանքի մեջ, որքան ավելի շուտ վերջինս[a] եկեղեցու մեջ: Կային տոներ, որոնք ամենևին չէին նշվում եկեղեցու կողմից: Այդպիսին էր Նավասարդը[a] հին հայկական Նոր տարվա տոնը ի տարբերություն մյուս բնակավայրերի Արցախում տոնվում էր ոչ թե օգոստոսի 11-ին, այլ նոյեմբերին[a] աշնանը[24], որը խորհրդանշում էր տնտեսական տարվա ավարտը[25] ինչպես եղել է հնում, որը դարեր առաջ հանդիսավոր ու շքեղ տոնում էին հայ թագավորները ողջ ժողովրդի մասնակցությամբ: Այն մինչև վերջին ժամանակներս կայունությամբ պահպանվում էր Արցախի բոլոր գյուղերում: Ճիշտ է, Շուշի քաղաքում այն մոռացության էր տրվել և փոխարինվել հունվարի 1-ի տոնակատարությամբ[a] փոխադարձ այցելություններով ու շնորհավորանքներով: Սակայն գյուղական բնակչության շրջանում Նավասարդի[26] նախօրեին շարունակում էին թխել զանազան թխվածքներ /կաթնահունց, քաղցր խորիզով[27] ականջիկներ/, եփում էին ոչխարի մսով ու ցորենի ձավարով կորկոտ, տան բոլոր անդամների, հատակպես երեխաների համար գնում էին նոր շորեր ու կոշիկ/այս սովորույթը տարածված էր հայկական ազգագրական բոլոր շջաներում /ՀԱ/, մայրը երեխաներին չիր ու քաղցրավենիք էր բաժանում /ներկայումս այդ ավանդույթը պահպանվել է՝ կրելով որոշակի փոփոխություններ ՀԱ/: Այդ տոներին նվերներ էին փոխանակում հարևաններն ու բարեկամները /այս ավանդույթը այժմ էլ պահպանվում է /ՀԱ/: Հատկանշական է, որ այդ օրը տանտերերը հատուկ շնորահավորում էին գյուղի տանուտերին և քահանային ու նվերներ՝ խնձոր ու գինի, տանում նրանց:

---

[21] **Նուշ-** պատկանում է վարդազգիների ընտանիքի սալորենիների ենթաընտանիքին:

[22] **Գոզինաղ**-մորաբա/ՀԱ/:

[23] Լալայեան Ե., Նշանաւոր տօներ, Ազգագրական հանդես, Թիֆլիս 1900, գիրք Զ, N 6, էջ 363:

[24] Ավանեսով Հ., Հայկական տոներն ու ավանդույթները արցախյան կենցաղում. Ընդհանուր բնութագիր, §Նոր Շահումյան¦, թիվ 22 16-30 նոյեմբեր 2014:

[25] Հայկական ավանդական այս տոնը, ընդհուպ մինչև XX դ. սկզբները, որոշ փոփոխություններով հանդերձ, Գանձակի ու Վարանդայի ազգագրական շրջանների հետ միասին առավելապես պահպանվել էին նաև Սյունիքում, Գողթնում և Պարսկահայքում, որտեղ Նավասարդը ժամկային առումով տատանվում էին ամռան վերջերից մինչև ուշ աշուն: Չնայած մասնակի առանձնահատկություններին, նավասարդյան ծիսական արարողությունները ունէին ընդհանրական մի շարքգ ծեր: Դրանք հիմնականում նշվում էին աշնանը՝ համընկնելով բերքահավաքին, այգեկութին, նախրաթողին, ու միևնույն ժամանակ, իրենցից ներկայացնում էին գյուղատնտեսական աշխատանքային պայմանադրությունների յուրօրինակ ծիսական սահմանագիծ: Վերջինս հատկապես նկատվում էր Տավուշին Արմավիրի գյուղական բնակավայրերում, ուր արդեն գրեթե մոռացվել էր Նավասարդի՝ տոն լինելու հանգամանքը: Հարկ ենք համարում նշել նաև, որ ղարա- բաղցիների տոնածիսական արարողությունների վարքագծային նմանությունները, հատկապես՝ Լոռու, Տավուշի, Սյունիքի և Գողթնի հետ, հիմնականում պայմանավորված էր աշխարհագրական դիրքով ու միգրացիոն ակտիվ տեղաշարժերով, որի արդյունքում ձևավորվել էին գրեթե միանման կենցաղամշակութային համալիրներ: Մկրտչյան Ս., Տոները ղարաբաղցիների ավանդական կենցաղում,

Այդ օրը բակում ծառերից կարմիր գույնի շոր ու զանանզան կարմիր լաթի կտորներ էին կախում /Սոս/[28]:

Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետություն. անցյալը, ներկանն ապագան: /Միջազգային գիտաժողով/, Եր., 2007, էջ 397:

[26] Լալայան Ե., Վարանդա, Ազգագրական հանդես, Թիֆլիս, 1898, գիրք Գ, N 1, էջ 338-349: Լալայան Ե., Գանձակի գավառ, Ազգագրական հանդես, Թիֆլիս, 1900, գիրք Զ, էջ 232-382: Լիսիցյան Ստ., Լեռնային Ղարաբաղի հայերը /ազգագրական ակնարկ/, ՀԱԲ, h 12, Եր., 1981, էջ 67-73: Դաղյան, Ջան-գիւլումներ. Վարանդայի բանավոր գրականությունից, Ազգագրական հանդես, Թիֆլիս, 1908, գիրք XVIII, էջ 25-32: Իսրայելյան Ս., Լեռնային Ղարաբաղի Փիրջամալ, Նախիջևանիկ և Շուշի քաղաքի ազգագրական նյութեր, 1970, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ԱԲԱ, մաս I և II /N355-356/, 48:Գրիգորյան Գ., Ղարաբաղի ազգագրական նյութեր /գ. Սպանդարյան/, 1970-1971, Եր., ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ԱԲԱ, 19, մասեր՝ I և II, տետրեր՝ I, II, III, IV: Վարդանյան Ս., Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի Շուշիի շրջան, 1970 թ. հունիս-հուլիս, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ԲԲԱ, տետր NNFF VII, էջ 6189: Ղազիյան Բ., Ղարաբաղ, Տարբեր ժամանակներ, 1973-ից սկսած, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ԲԲԱ, տետր 1: Բեգյան Մ., Լեռնային Ջագիր գյուղի ավանդական սովորություններ, արհեստներ և ծեսեր, Եր., 1985, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ԱԲԱ, մաս III, IV, 11/150: Ղազարյան Ն., Գանձակի գավառի /Ելիզավետպոլի/ հայկական բնակավայրերը և պատմական ճարտարապետական հուշարձանները. Գյուլումներ /Բարսում, Ջագիր, Խաչակապ/, Եր., 1984, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ԱԲԱ, 5/116, թղթ. 4: Նաև՝ Գանձակի գավառ, Եր., 1985 թ., 2/124, թղթ. 1:

[27] **Խորիզ**-թխվածքի մեջ լված որևէ բանի զանգված՝ միջուկ, Աղայան Է., Արդի Հայերենի Բացատրական Բառարան, Եր., 1976, h1, էջ 604:

[28] Հայ ժողովրդի ազգային տոները, Մեսրոպյան Կ-ի խմբագրությամբ /մաս առաջին/, Ստեփանակերտ, 2003, էջ 8-9:

Խարբերդում Նոր Տարին համապատասխանում է ծննդյան պահոց երրորդ օրվան: Այդ օրվա ճաաաղեանը հարուստ պետք է լինի պահքին հատուկ կերակրատեսկներով, պտուղներով, օղիով ու գինով: Այդ իսկ պատճառով տան կանայք դեկտեմբերի 30-ին սկում են ճաշատեսկների պատրաստման աշխատանքները: Նոր տարվա սեղանին դնում են գաթա, բոկեղ[29], անուշապուր[30]: Ազգագրական մյուսշրջանների պես Խարբերդում նույնպես հարևաններն ու բարեկամներ միյանց հետ փոխանակում են նվերներով[31]:

Հայկական մի շարք ազգագրական շրջաների պես Մարաշում ևս Նոր տավա սկիզբը` տարեմուտը տոնում էին հունվարի 1-ին/այս ավանդույթը մինչ օրըս պահպանվում է սակայն պատմական հայրենիքից- Մրաաշից դուս ՀԱ/, վերոնշյալ տոնը ժողովրդական բարբառով անվանում են **Կաղընտէս**[32] որը Կաղանդ /Նոր Տարի, Ամանոր/ բառի բարբառային տարբերակն է: Հայկական մյուս ազգագրական շրաների նման Մարաշում նունպես Նոր տարվա տոնա-ծիսական արարողությունները կենտրոնացված էին եկեղեցում, սակայն տոնի հետ սերտաճել են ժողովրդական սվորույթները, որոնք ընդանրություններ ու տարբերություններ ունեն հայական միշարք բնակավայրերի Նոր տարավա ծիսական համակրգի հետ[33]: Նոր տարվա սեղանի զարդն է *ըռպէվ շորվին* /անուշապուր/՝ ծեծածով[34], սիսեռով և ռուպով /ռուփով/[35] պատրաստվ- ած ապուրը:

---

[29] **Բոկեղ**-մանյակի ձևով փափուկ հաց, որը պատաաստում են յուղով և ռուպով/պտղից քամածհյութ, մանավանդ եփած` թանձրացած մաթ, դոշաբ, խաղողի քաղցու, մաթ. Բառգիրք հայերէն լեզուի։ Անդրանիկ Վրդ. Կռանեան, Պէյրութ, 1998: Էջ 402, Մալխասեանց Ստ.,Հայերէն Բացատրական Բառարան, Եր., 1945h 4, Էջ 165:

[30] **Անուշապուր**- մատուցվում է Ամանորի և Սուրբ Ծննդյան տոներին: Այն ավանդաբար իր տեղն է գտնում Հայոց Հայրապետների սեղանին և համարվում է պասային հրուշակ:

Բաղադրիչներ

Կես բաժակ ցորեն` լվացած և չորացրած
6 բաժակ ջուր
¾ բաժակ ծիրանաչիր` կիսած
¾ բաժակ չամիչ (քիշմիշ)
1 բաժակ շաքարավազ
1 թ.գ. վանիլին
¼ բաժակ ընկույզ` կտրատած
¼ բաժակ նուշ
¼ բաժակ նռան հատիկ (ըստ հայեցողության)

Պատրաստման եղանակը

Չուգունե կաթսայում խառնել ջուրն ու ցորենը և բարձր կրակի վրա հասցնել եռման աստիճանի: Հեռացնել կրակից, դնել մի կողմ:
Հաջորդ օրը խառնուրդը մարմանդ կրակի վրա եփել, ավելացնել ծիրանաչիր, չամիչ, շաքարավազ, և, անհրաժեշտության դեպքում, մի փոքր ջուր, որպեսզի լուծվի շաքարը: Եռացնել ևս 30 րոպե` ժամանակ առ ժամանակ խառնելով:
Վերցնել կրակից, ավելացնել վանիլին: Անուշապուրը պատրաստ է: Լցնել այն ափսեի մեջ, որով մատուցվելու է, դնել սառնարանը: Մատուցելուց առաջ զարդարել ընկույզով ու նուշով[30]/ Հայկական ամանորյա հրուշակ. Անուշապուր ,http://civilnet.am/2014/12/16/armeniancuisine-anou-shabour/#.VNiY6OasXhA/:

[31] **Թաշճեան** Վ., Խարբերդ- Տօներ http://www.houshamadyan.org.

[32] Գալուստեան Գ., Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ Հերոս Զէյթուն, Բ. հրատ., Նիւ Եորք, 1988, էջ 333:

Մարաշցի կանայք ձեթով և չորբանջարեղեններով պատրաստում են ճաշեր ու աղանդներ:

Նոր տարուան սեղանի զարդն է Մարաշցի տանտիկինը կը պատրաստէ ձէթով եւ չոր բանջարեղէններով ճաշեր ու աղանդերներ: Այս բոլորին շարքում հատուկ տեղ ունեն մառանի մէջ պահ դրված չոր և թարմ մրգերն ու զանազան քաղցուեղենները[36]՝ շարոց[37], բանդակ[38], պաստեղ[39], գըրմա-ղըրմա[40]…:

Ընդամենը հարյուր տարի է, ինչ հայը, ընդօրինակելով օտարներին, Ամանորն սկսել է տոնել ձմեռվա կեսին: Դա արդեն սովորույթ է դառնում: Արեգակնատենչ հայը դժվարությամբ է հաշտվում Ամանորը հունվարի 1-ին նշելու սովորույթի հետ: Հայը պարտադրված էր ընդունել Հռոմում հորիված Գրիգորյան տոմարը և Ամանորը նշում է ձմեռվա սառնամանիքին: Բայց հենց գալիս է մարտի 21-ը հայի հոգին տրտինգ է տալիս և արյան կանչով նա մտաբերում է իր ամենաառաջին Ամանորը[41]: Սուրբ Ծննդյան տոնը մեծահանդես արարողությամբ և խունկերամ հավատացյալների ներկայությամբ տոնվում է ողջ քիրստոնյա աշխարհում: Քրիստոնեության սկզբնական շրջանում Հիսուսի ծննդյան տոնը հայտնի էր «**Աստվածահայտնություն**» անունով: Չկա մի աղբյուր, որով հնարավոր լինի ապացուցելու Հիսուսի ծննդյան ճշգրիտ օրը: Համաձայն հավաստի աղբյուրների՝ երկրորդ դարի կեսից հետո Աստվածահայտնության տոնը նշվում էր հունվարի 6-ին, բայց այս տոնակատարությունը հավաքական տոնի բնույթ ուներ: Դ դարից հետո Հռոմի կաթողիկէ եկեղեցու որոշմամբ Հիսուսի ծնունդը սկսեցին տոնել դեկտեմբերի 25-ին, իսկ մկրտությունը[a] հունվարի 6-ին:

---

[33] Խառատեան-Առաքելեան Հ., Հայ ժողովրդական տօները, Եր., 2000, էջ 18-27:

[34] **Ծեծած**-Տիզ, կորկոտ, թեփը մաքրած ցորեն, Աճառեան Հր., Հայերէն Գաւառական Բառարան, Թիֆլիս, 1913,էջ 511:

[35] **Ռուպ**-Թանձրացած կաթ , մածուն, Հայր Մկրտիչ Աւգերեան եւ Հայր Գրիգոր Ճէյալեան, Առձեռն Բառարան Հայկազնեան Լեզուի Վենետիկ, 1865, էջ 709:

[36] Քէշիշեան Վ., Մարաշի սանճաք – Տօներ, http://www.houshamadyan.org/ arm/ mapottom anempire- /vilayetaleppo/marash/religion/festivals.html.

[37] **Շարոց**-Թելի վրա շարված ընկույզի միջուկ, որը խաղողի շաքարաջրի՝ քաղցուի, մեջ թաթախելով՝ կը չորացնեն, Գնէլ Արքեպս. Ճէրէճեան, Փարամազ Կ. Տօնիկեան եւ Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան Հայոց Լեզուի Նոր Բառարան, Պէյրութ, 1992, էջ 444:

[38] **Բանդակ**- Շաքարամիրգ, քաղցրավենիք, Յարութիւն Թ. Գայայեան , Բառարան Գանձարան Հայերէն Լեզուի, Գահիրէ, 1938, էջ 60:

[39] **Պաստեղ**-Խաղողի թանձրացած մուզով/մարխոշ, թթվաշ, Ջահուկյան Գ., Հայերեն Ստուգաբանական Բառարան, Եր., 2010, էջ 536/, և ալյուրով պատրաստած ուտելիք, Գաբամաճեան Ս., Նոր Բառագիրք Հայերէն Լեզուի, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 1123:

[40] **Գրրմա-ղրրմա**-փոխինդ, փոխինձ, Մարաշի Տէր Ղեւոնդ քահանայի յուշեր:Հուշագրություն, կազմեց Տեր-Ղևոնդյան Վ., Եր., 2013, էջ 421:

[41] Խաչատրյան Հ., Հայոց հնօրյա զվարճախոսները, Եր., 2003, էջ 114:

Սուրբ Ծնունդ

Արևելքում Ս. Ծննդյան տոնը նշվում էր հունվարի 6-ին: Ե դարում բոլոր քրիստոնյա եկեղեցիները Ս. Ծնունդը սկսեցին տոնել դեկտեմբերի 25-ին, իսկ հայոց եկեղեցին հավատարիմ մնաց իր սովորությանը: Միայն հայերը, հավատարիմ մնալով հնավանդ սովորությանը, շարունակում են հունվարի 6-ին տոնել Աստվածահայտնության, Ծննդյան և Մկրտության տոնը: Կաթոլիկ եկեղեցին հունվարի 6-ին կատարում է Մկրտության տոնը[42]: Համշենցի հայերը Ծննդի առաջին օրը, առավոտյան և երեկոյան ժամից հետո, շատեր սովորոթյուն ունեին ժամավորներին «քաթայ» բաժանելու: Նրանց «քաթան» կլոր, անխմոր բաղարջ[43] հաց է, սովորական ցորենի հացի պես, ոչ յուղ ունի ոչ էլ առանձին անուշ համ: Ցորենի հետ սովորաբար սիմինդրի /եգիպտացորենի/ ալյուր էլ են խառնում. մի քիչ էլ մեղրաջուր կամ «բէքմեզ»:

---

[42] Հայ ժողովրդի ազգային տոները /մաս առաջին/, էջ 10-11:

[43] **Բաղարջ**- առանց խյուսի/շախաղի/ և յուղի թղած գաթա, Աղայան Է.,նշ.աշխ, էջ 164:

Քաթան բաժանում էին նաև ավագ հինգշաբթի օրը և Զատիկի ճրագալույցին[44]:

Հայկական գաթա

Նոր Նախիջևանում Ծննդեան ճրագալույցի ժամերգությունը շատ կանոխ է սկսվում, համեմատաբար շատ կանոխ էլ վերջանում է: Եկեղեցում ժամավորներից շատերը կանգնում են վառած մոմերով ոչ միայն Դանիելի գրքի ժամանակ, այլև առհասարակ ժամերգության սկզբից մինչև պատարագը: Դանիելի գիրքը, ինչպես ամեն տեղ, այստեղ էլ կարդում է երեխաներից մեկը, և Սեդրակի, Միսաքի և Աբեդնակովի խոսքերի, որ արտասանում են երեք մանուկª միասինª նույնպես առանձին կանգնած. «Օրհնեցեք»-ը երգում են բոլորը միասին Ճրագալույցի ընթրիքի համար, բացի սովորական կերակուրներիցª ձկնախաշուից, տապակած ու խաշած ձկնեղենից, պատրաստվում է անպատճառ և «կուբաթի»[45], որը ուտում են ձկնախաշուի հետ միասին: կուբաթին նման է ռուսական «պիրոգին», բայց ավելի նուրբ է, ավլի ճաշակով է պատրաստվում, ավելի համադամ[46] է, քան թե սովորական պիրոգը[47]: Արցախում այս տոնը ամենից քիչ է ենթարկվել հեթանոսական տեղական երանգավորումներին: Նախորդ օրը թխում էին անալի կարկանդակ կըրկէնիª ձեթով, ալյուրով, ու ընկույզով, որի մեջ նախօրոք խառնում էին սիսեռ կամ լոբի, մանր արծաթադրամ՝ ի նշան դովլաթ-ի[48]:Այս կըրկէնին հանդիսավոր, ողջ ընտանիքի ներկայությամբ կտրում էին, ընդ որում, բաժին էին հանում նաև ընտանիքի բացակա անդամներին, կենդանիներին, նույնիսկ շանը /այս ավանդույթը տարածված էր նաև համշենցիների մոտ, Նոր տարվա տոնակատարությունների ժամանակ /ՀԱ/, չէր մոռացվում նաև տան օջախը: Ում բաժին ընկներ դովլաթը, այդ տարվա ողջ ընթացքում նրա վրա էլ պետք է հիմնվեր ընտանիքի բարօրությունը. այս սովորույթը տարածված էր հայկական ազգագրական բոլոր շրջաներում [49]: Կան ազգագրական շրջաներ, որտեղ նշանի տեր մարդը ունենում է որոշակի պարտավորություն ՀԱ/:

---

[44] Մուրադեանց Յ., Համշենցի հայեր, Ազգագրական հանդես, Թիֆլիս 1900, գիրք Զ, N6, էջ 157:

[45] **Կուբաթի** -քառասուն թել խմորից թխած կարկանդակ, Հայոց Լեզվի Բարբառային Բառարան, Եր., 2004 h 3, էջ 199:

[46] **Համադամ**-համեղ, ընտիր, Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, Հրանդ Գանգրունի եւ Փարամազ Կ. Տօնիկեան , Հայոց Լեզուի Նոր Բառարան, Պէյրութ, 1968,էջ 398:

[47] Շահազիզ Եր., Նշվ. աշխ.էջ 9,12:

Խարբերից տարածաշրջանում հայ ազգագրական մյուս շրաների պես Ճրագալուցին հարորդ օրը հունվաիր 6-ին այցելում էին եկեղեցի/այժմ այս և մյուս տօները ներկայումս Արևմտյան Հայաաստանում բնաղկվող այալադավան հայերի մի մասը թաքուն նշում են ՀԱ/ Քրիստոսի Ծնունդը նշելու: Այդ օրը տեղի էր ունենում ջրորհնեքի արաողությունը: Խաչ դրված է լինում ջրով լիքը մեծ կացսայի մեջ և քահանան հարցնում. «ո՞վ պիտի լին Ս. Խաչի կնքահայրը»:Եվ կսվի աճուրդը/ երևույթ որ հազվատեպ էր հանդիպվում հայ ազգագրական մյուս շրջաներումՀԱ/: Մեկը կը՝առաջարկե տասը դուրուշ, մեկ ուրիշը մեկ օխա (1 օխա = 1,28 քկ.) մանած, մեկ ուրիշը մէկ օխա մոմ կամ մեկ լիթր ձեթ: Ի վերջո Տեր հայրը ընտրույթւնը կը կատարե ու ընտյալ կնքահոր եկեղեցական հագուստ կհագցնե/ներկայումս այս երևույթը տարածված Հայաստանի բոլոր բնակավայերում, սակայ Ս.Խաչի կնքահոր ընրությունը կատարվում է առանց աճուրդի ՀԱ/, կնքահայրը խաչ դուրս կհանի ջրից ու կը պարզի դեպի հավատացյալների կողմը[50]:

Բոլորը հավատում էին, որ Նոր տարուց մինչև Ծնունդ տեղի ունեցող բոլոր դեպքերն ու իրադարձությունները իրենց ազդեցությունը պետք է ունենային ամբողջ տարվա վրա: Տոնի գլխավոր գործողությունները միայն այդ օրերին պարտադիր խաղացվող խաղերն էին, որոնց արվեստագետները տալիս են Ֆոլկլորային թատրոն ընհդանուր անունը: Այդ խաղերը հնում որոշակի սցենարով, երգ ու պարով, ապա և երաժշտությամբ կատարվող ծիսական արարողություններ էին: Տիպաբանական ու համեմատական ուսումնա¬իրությունը հնարավոր է դարձնում ավանդականի բացահայտումը: Այդ պատճառով խաղերը սկսել են բաժանվել երկու խմբի՝ ծիսական և շարժական խաղերի /ժամանցի/:

---

[48] **Դովլաթ**-Հաջողություն, երջանկություն բերող անձ կամ իր/ Սարգսյան Ա, Ղարաբաղի բարբառի, բառարան/այսուհետ ՍԱ ՂԲԲ/, Եր.,2013,էջ 132/:

[49] Հայ ժողովրդի ազգային տոներր /մաս առաջին/, էջ 12:

[50] Ապտալ Գոյէճ Պօղոսեան, Բազմաշէնի ընդարձակ պատմութիւն, Պոստոն, 1930, էջ 72-74, տես նաև Թաշճեան Վ., նշվ. աշխ.:

Ծննդյան տոների դիմակահանդեսներն ու կերպարանափոխությամբ խաղերը կապում են ամսվա կամ տարվա առաջին օրերին տրվող կախարդական, հմայական նպատակադրման հետ, որով նախատեսվում էր լավ սկիզբ և բարօրություն:

Տիրոջ մկրտությունը

(Մկրտության ութ տեսակները)

Առաջին՝ Ջրհեղեղի մկրտությունը [տեղի ունեցավ] մեղքը հատելու նպատակով:

Երկրորդ [մկրտությունը] ծովի ու ամպի միջոցով էր, քանի որ ամպը Հոգու խորհրդանիշն է, իսկ ծովը՝ ջրի:

Երրորդ [մկրտությունը] Օրենքինն էր, որովհետև անմաքուր յուրաքանչյուր մեկը լվացվում էր ջրով, լվանում էր իր հանդերձները և այդպես էր բանակատեղի մտնում:

Չորրորդ [մկրտությունը] Հովհաննեսինն էր, որը ներածական էր և մկրտվողներին ապաշխարության էր առաջնորդում՝ որպեսզի Քրիստոսին հավատան. «Ես ձեզ մկրտում եմ ջրով, – ասում է, – բայց Ով գալիս է իմ հետևից, Նա ձեզ կմկրտի Սբ. Հոգով ու հրով»: Արդ, Հովհաննեսը ջրով նախասրբում է Հոգու համար:

Հինգերորդը Տիրոջ Մկրտությունն է, որով Նա մկրտվեց: Եվ մկրտվում է՝ ոչ թե Ինքը մաքրության կարիքն ունենալով, այլ իմ մաքրությունը յուրացնելով, որպեսզի ջրի վրա վիշապների գլուխները ջախջախի, որպեսզի մեղքը ջնջի, որպեսզի ողջ հին Ադամին ջրի մեջ թաղի, որպեսզի Մկրտչին սրբացնի, որպեսզի Օրենքը կատարի, որպեսզի Երրորդության խորհուրդը բացահայտի, որպեսզի Մկրտության համար մեզ տիպար և օրինակ ծառայի: Եվ մենք մկրտվում ենք Տիրոջ կատարյալ Մկրտությամբ՝ ջրով ու Հոգով: Բայց ասված է, որ Քրիստոսը հրով է մկրտում, որովհետև Հոգու շնորհը սբ. առաքյալների վրա հրե լեզուների տեսքով հեղեց, ինչպես որ Ինքը Տերն է ասում. «Հովհաննեսը մկրտեց ջրով, բայց դուք այս օրերից ոչ շատ հետո պիտի մկրտվեք Սուրբ Հոգով» (Գործք 1, 5): Կամ էլ [նկատի ունի] ապագայի պատժիչ մկրտությունը:

Վեցերորդ [մկրտությունն] ապաշխարությամբ ու արցունքներով է՝ իրապես տառապալի:

Յոթերորդ [մկրտությունն] արյամբ ու մարտիրոսությամբ է, որով և Քրիստոս Ինքը մեզ համար մկրտվեց՝ որպես հույժ պատվական ու երանելի [մկրտությամբ], քանի որ հետագա աղտերով [այլևս] չի կեղտոտվում:

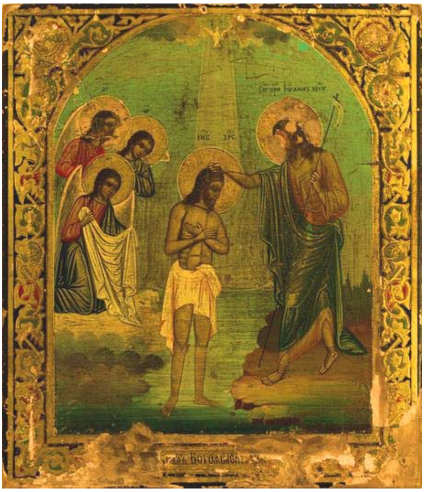

Մկրտություն Անհայտ ռուս նկարիչ, 19-րդ դար

Ութերորդ՝ վերջին [հրո մկրտությունը] փրկական չէ, այլ վերացնում է չարիքը (քանզի դրանից հետո չարիքն ու մեղքն այլևս չեն լինելու) և անվերջանալիորեն պատժում է [մեղավորներին][51]:

Համշենահայերը մկրտության տոնը նշել են եկեղեցական կարգով: Վաղ առավոտյան բոլորը գնացել են եկեղեցի՝ պատարագին մասնակցելու: Այդ օրը տեղի են ունեցել նաև զոհաբերություններ: Բանահավաքների հաղորդած տվյալների համաձայն՝ հնում մկրտության, Ջրօրհնեքի ժամանակ խաչը գցել են ծովը, իսկ լողորդները մտել են խաչը հանելու: Խաչի մկրտության արարողությունը կատարվել է եկեղեցու ավազանում: Սբ. Ծնունդի, Ջրօրհնեքի, Մկրտության տոներին պատարագից հետո եկեղեցու բակում երեք օր շարունակ տեղի են ունեցել տոնախմբություններ, մրցույթներ, խաղեր ու տոնավաճառ, որի ժամանակ նաև երգել ու պարել են, կազմակերպել ձիարշավ[52]:

Տյառնընդառաջ

---

[51] Մկրտության ութ տեսակները, http://www.orthodoxkyanq.org/. Ἁγίου Ἰωάννου Δαμα- σκηνού, Ἔκθεσις ἀκριβής τῆς ὀρθοδόξου πίστεως , PG 94, σσ. 1117-1125, հին հունարենից թարգմանեց Ղազարյան Գ.-ն:

[52] Ավանեսով Հ., Համշենահայերի տոներն ու ավանդույթները հայկական մշակույթի համատեքստում, §Համշեն¦, 2013 N17:

(Դըռդօռունք, Դռդոռաջ, Դօնդօռոնք,Տրընդեզ)

Տերընդեզ՝ դարմանը կես,
Առ հաց ու կես, ելիր գեղես,
Տերընդեզ, մխի դին տես,
Մէ փութ ցանես՝ հարյուր քաղես[53]:

Տոն Քառասնօրյա Գալստյանն Քրիստոսի Տաճարն /ժողովրդախոսակցական ձևով^a Տերենդեզ, Տըրնդեզ, Տերընտասևն/, Հայ եկեղեցու Տերունի տոներից^a նվիրված քառասնօրյա մանուկ Հիսուսի ընծայմանն Աստծուն^a Երուսաղեմի տաճարում, որտեղ Սիմեոն ծերունին ու Աննա մարգարեուհին ընդառաջ են եկել Հիսուսին: Չորս Ավետարաններից միայն Ղուկասի Ավետարանն է նկարագրում այս խորհրդավոր իրադարձությունը «Եվ երբ ութ օրերը լրացան, և նա թլփատվեց, նրա անունը Հիսուս դրվեց, ինչպես հրեշտակի կողմից կոչվել էր, երբ դեռ չէր հղացվել մոր որովայնում: Երբոր նրանց սրբագործման օրերը լրացան, Մովսեսի Օրենքի համաձայն^a նրան Երուսաղեմ տարան^a Տիրոջը ներկայացնելու համար, ինչպես գրված էր Տիրոջ Օրենքում. «Ամեն արու զավակ, որ արգանդ է բացում, Տիրոջ համար սուրբ պիտի կոչվի»: Եվ Տիրոջ Օրենքում ասվածի համաձայն^a ընծա պետք է տալ մի զույգ տատրակ կամ աղավնու երկու ձագ» /Ղուկ. 2.21–24/: Եվ ահա, երբ Մարիամ Աստվածածինն ու Հովսեփը Ղուկաս ավետարանչի հիշատակած «Տիրոջ Օրենքը» /տես Ղևտ. 12/ կատարելու համար այցելել են տաճար, Սուրբ Հոգուց առաջնորդվելով^a տաճար է եկել «արդար ու աստվածավախ» Սիմեոն ծերունին, որին «Սուրբ Հոգուց հրամայված էր» մահ չտեսնել, մինչև որ տեսներ Տիրոջ Օծյալին: Արդար ծերունին գրկել է մանուկ Հիսուսին, օրհնել Աստծուն և ասել. «այժմ, ո°վ Տեր, խաղաղությամբ արձակիր քո ծառային^a ըստ քո խոսքի.որովհետև աչքերս տեսան քո փրկությունը, որ պատրաստեցիր բոլոր ժողովուրդների առաջ, լույս, որ կլինի հայտնություն հեթանոսների համար և փառք^a Իսրայելի քո ժողովրդի համար» /Ղուկ. 2.29–32/: Ապա դառնալով Տիրամորը^a ասել է. «Իսկ քո հոգու միջով էլ սուր պիտի անցնի, որպեսզի բազում սրտերի խորհուրդներ հայտնի դառնան» /Ղուկ. 2.35/: Տաճարի մեջ Տիրոջը գոհություն է հայտնել նաև Աննա մարգարեուհին, պատմել խորհրդավոր Մանկան մասին /Ղուկ. 2.36–38/: Ավետարանական այս իրողությունն է ընկած Տյառնընդառաջի տոնա-ծիսական համակարգի հիմքում: Հայ եկեղեցին Տյառնընդառաջը, որպես անշարժ տոն, կատարում է փետրվարի 14-ին: Փետրվարի 13-ի երեկոյան, եկեղեցական ժամերգությունից հետո տեղի է ունենում նախատոնակ, անդաստան. ծիսակատար քահանան վառում է ս. Սեղանի վրա դրված մոմերը: Հավատացյալները, վառելով իրենց մոմերը, տանում են տուն: Հին Ջուղայում նորապսակ երիտասարդներն իրենց ձեռքերի վառված մոմերով, քահանայից հետո, վառել են եկեղեցու բակում դրված փշե դեզը, վառված մոմերով վերադարձել տները և վառել տանիքների վրա դրված դեզերը, որից հետո ցատկել են կրակի վրայով: Այդ օրը նորահարսին ու /նորափեսային ՀԱ/ նվերներ են տվել: Գրեթե նույնը, չնչին տարբերությունով, կատարել են նաև Շիրակում, Բասենում, Վաղարշապատում, Վանում[54]:

---

[53] Ավանեսով Հ., Դաշտային հետազոտությունների տետր, N2, էջ 10:

Համշենում հայկական ազգագրական մյուս շրջանների պես բոլոր տների բակերում խարույկներ են վառել ու վրայից թռել/մինչայժմ աշխարասփյուռ համշենցիները իրենց պատմական հայերինքից դուրս որոշ տարաբերություններով պահպանել են այս ավանդույթըՀԱ/:Խարույկների մարելուց հետո զգուշությամբ ծածկել են խարույկի մոխիրը, որը սրբազան էր, առավոտյան գուշակություններ արել նրա վրա երևացող նկարներով: Եթե մոխրի վրայի նկարը նման էր որևէ կենդանու ոտնահետքի, հատկապես՝ այծի կճղակի, ապա տարին կլիներ բերքառատ ու հաջողակ: Տյառնընդառաջի կրակը համարվել է բուժիչ, այն այրել է բոլոր հիվանդությունները: Կա այդպիսի մի հավատալիք. երբ նորածին Հիսուսին բերել են տաճար, ապա նրա դռները փակ են գտել, և որպեսզի դռները բացեն, մարդիկ կրակ են վառել դռների առաջ[55]:

Գանձակի գավառում նորապսակ երիտասարդները ցրտին ծառի ճյուղեր էին բերում և եկեղեցու բակում դարսում: Եթե մի նորապսակ զլանում էր կատարել այս պարտականությունը կատարելու, քահանան նրանից 40-50 կոպեկ տուգանք էր առնում: Երեկոյան ժամասացությունից հետո եկեղեցու ջահից վերցրած մոմով վառում էին այդ խարույկը, որ դռնտառունչ էր կոչվում, և նորապսակ զույգերը երեք անգամ պտտվում էին շուրջը և վերջում ամուսինները երեքական անգամ թռչում են դռնտառունչի վրայով: Երեխաները մի-մի հավ գրկած, կանգնում էին խարույկի շուրջը, որպեսզի հավերը մեծ պասին հաճախ ձու ածեն: Ապա մի խանձող առած վերադառնում են տուն: Մի քանիսը խանձողները /ընձղակոթ/ պահում էին, որ զատիկի թաթախման երեկոյին «կաթնավի» տակ դնեին ու թաթախվեին այդ կերակրով: Տրընդեզի մոխիրը ջրի մեջ լուծում, խմեցնում էին ծննդկանին, որ հեշտությամբ ազատվի, հիվանդին, որ առողջանա:

---

[54] Սարգսյան Լ., Արևշատյան Ա., Միքայելյան Մ., Տյառնընդառաջ, Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, Եր.,2002, էջ 1018- 1019: Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Եր.,1992: Մաթևոսյան Կ., Ավետիսյան Ա., Ավետարանական պատկերներ, Եր, 1993: Մանուկյան Ա., Հայ եկեղեցու տոները, 6-րդ հրտ., Թեհրան, 1999:

[55] Խաչատրյան Ժ., Պետրոսյան Է., Համշենցիների տարեկան տոներնու խաղերը /ԺԹ դարի վերջ - Ի դար /, www.akunq.net.

Արցախում Տեառնընդառաջի նախօրեին նորապսակները եկեղեցու գավիթն էին բերում մեկական խուրձ գիհի[56] և մեծ խարույկ անում, ընդ որումª հիմքում ճյուղերը դնում էին խաչաձև, իսկ վերևըª քառանկյունի: Ժամերգությունից հետո քահանան եկեղեցու առջև աղոթք էր կարդում: Նորապսակները բոլոր կողմերից խարույկին էին մոտեցնում եկեղեցուց բերած մոմերը և վառում խարույկը:

Սովորաբար խարույկի վրայով ոչ ոք չէր թռչում. դա շատ սակավաթիվ գյուղերում միայն /Վաղուհաս/ անում էին տղաները, ավելի հազվադեպª աղջիկներն ու չբեր կանայք[57]:

Տյառնընդառաջի ավանդական կերակուրներից էª Փոխինձով խաշիլը, որի պատրաստման եղանակըն է Ցորենի ալյուր 80 գր., յուղ 30 գր., տաք ջուր 50 գր., թան 30 գր.:Կաթսայում ջուրը եռացնել, ավելացնել աղ, այնուհետ փոխինձը դանդաղ լցնել ջրի մեջ: Լավ խառնելուց հետո մարմանդ կրակի եփել այնքան, մինչև դառնա խաշիլ: Վրան լցնում են հալած յուղ և թան:

---

[56] **Գիհի-** Որպես անհետացող տեսակ գրանցված է հայկական «Կարմիր գրքում»: Պատկանում են նոճազգիների ընտանիքին (Cupressaceae): Հայաստանում աճող 5 տեսակի գիհիներից մեկը բազմապտուղ գիհին է: Այն հանդիպում է բուսականությունից զուրկ, արևից այրված, չոր ու քարքարոտ լեռնալանջերում:Մշտադալար է, բարձրությունը հասնում է 6-12 մետրի: Հանդիպում է ծովի մակերևույթից մինչև 2300 մ բարձրությունների վրա: Բոլոր գիհիների նման այս տեսակն էլ չորադիմացկուն է, լուսասեր, պահանջկոտ չէ հողի նկատմամբ: Հայաստանում հանդիպում է Իջևանում, Սևանի ավազանում, Ապարանում, Վայքում, Խոսրովի արգելոցում, Զանգեզուրում:
Գիհուտներին բնորոշ է տափաստանային, անապատային կենդանատեսակներն ու թռչնատեսակները (օձեր, կրիաներ, մողեսներ, բազեներ, անգղներ և այլն):
Խոսրովի արգելոցում ապրող սև անգղները *(Αεγψπιυσ μοναχηυσ)* հյուսում են իրենց բները գիհու վրա, ուստի այս ծառատեսակի կորուստը կբերի անգղների այս տեսակի կորստին ևս/ https://sites.google.com/site/wikilsnatureofarmenia/the-trees-of-armenia---hayastani-carere/:

[57] Հայ ժողովրդի ազգային տոները /մաս առաջին/, էջ 21-22:

Տնական հալվան պատրաստման եղանակը ալյուր 1 կգ, յուղ 200 գր., շաքարավազ 100գր., տաք ջուր 50գր.:Ալյուրը լցնել խոր թավայի մեջ, ավելացնել յուղ և անընդհատ խառնել: Բովել մինչև փշրվող զանգված գոյանա: Ավելացնել շաքարաջուր և շարունակել խառնել մինչև բոլոր կոշտուկները վերանան: Լցնել ամանի վրա, հավասարեցնել և կտրատել քառակուսի կտորների:

Հալվա

Աղանձը պատրաստման եղանակը 1կգ ցորենին՝ 400գր. ընկույզի միջուկ կամ 400 գր. նուշ, 1 կգ չամիչ, 400 գր. կանեփ: Նախապատրաստած ցորենը 1 ժամ թրջել սառը ջրում: Դրանից հետո ցորենը քամել մաղով կամ քամիչով, ցամաքեցնել և լցնել տապակի մեջ: Այնուհետև անընդհատ խառնելով՝ բովել մարմանդ կրակի վրա 15-20 րոպե, որից հետո սառեցնել: Բոված ցորենը խառնել քունջութի[58], ջարդած ընկույզի և ընտրված ու լվացած չամիչի հետ: Ընկույզը կարելի է փոխարինել նուշով: Կլոնդակը պատրաստման եղանակը Փոխինձ 80 գր., յուղ 30գր., շաքարավազ կամ դոշաբ 50 գր.: Փոխինձը յուղով և դոշաբով դաղում են, ձեռքով լավ հարում, պատրաստում գնդիկներ և սառը վիճակում ուտում: Ազգագրագետ Լուսիկ Ազուլեցու համոզմամբ, մոռացվել են նաև Տյառնընդառաջի սեղանի զարդը համարվող մի շարք կերակրատեսակներ, որոնցից են դդմի կորիզը, նաբաթը, սիսեռը և շատ ուրիշ կերակրատեսակներ[59]:

---

[58] **Քունջութ**- Բույսի լատիներեն անվանումը Sesamum է, որ փոխառնված է սեմական լեզուներից և նշանակում է ձիթատու բույս: Հերոդոտոսն իր աշխատություններում քունջութը հենց սեզամ էր կոչվում:

Բարեկենդան

Հնում Բարեկենդանի սկիզբը պայմանավորված էր գարնանային գիշերահավասարով: Հավատում էին, որ հենց այդ ժամանակահատվածում են տեղի ունենում ձմեռվա ու գարնանամուտի /ամռան/ մենամարտերը: Դիցաբանական մտածողության համաձայն՝ ժողովուրդն անհրաժեշտ էր համարում իր մասնակցությամբ օգնել բնության ուժերին, որը հնարավոր էր կռիվ-մրցույթ խաղերի, հմայական գործողությունների միջամտությամբ: Համշենահայերի Բարեկենդանը տևել է երկու շաբաթ: Բոլոր օրերի համար պարտադիր է եղել ճաշկերույթի առատ սեղանը, փոխադարձ այցելությունները, շնորհավորանքներն ու նվերներ տալը: Հավատում էին, թե ինչպես անցկացնեն Բարեկենդանը, այնպես էլ կշարունակվի ամբողջ տարին: Պարտադիր ծիսական կերակուրից է յոքան և բերախը: Յոքան պատրաստվում է հետևյալ կերպ՝ ցորենի ալյուրից նախապես թխած երեք վարդագույն լավաշ էին վերցնում, մտցնում էին ջրի մեջ և դնում փափկելու: Փափկելուց հետո կտրում էին, յուրաքանչյուր կտորին հալած յուղ քսում, ապա յուղով տապակում: Բերախի համար նորից վերցնում էին լավաշները, թրջելով փափկեցնում, հետո ամեն մի կտորի մեջ դնում բրնձով, սոխով, հազարով[60] տապակած լցոն, լավաշը չորս կողմից ծալում իրար վրա, ապա տապակում յուղի մեջ:Բարեկենդանի ճաշկերույթները ավարտվել են կարմիր ներկած ձվի ճաշակումով: Դա կոչվում էր բերան փակել, որովհետև մեծ պասի յոթ շաբաթը նաև ձվի պաս էր, մինչև Զատիկին ձվով զարկելը, այսինքն՝ պասը բացելը: Հարսանիքներն հիմնականում տեղի են ունեցել Բարեկենդանին: Բարեկենդանի երկու շաբաթվա բոլոր օրերը համարվել են տոն: Երեկոները բոլոր տղամարդիկ, հավաքվելով մեկի տանը, հրավիրել են հեքիաթասացների, երաժիշտների, տիկնիկ խաղացողների /ղարագյոզ/, ապա՝ երգել ու պարել: Կանայք էլ հավաքվել են առանձին: Այս տոնական երկշաբաթյա ժամանակահատվածը հագեցած է եղել բազմաթիվ թատերախաղերով: Խաղերը հիմնականում ուղղված են եղել կենդանիների բեղմնավորմանն ու բազմացմանը, բերքի առատության ապահովման հիմայական գործողություններին: Այդ օրերին ողջ գյուղը հավաքվել է կալերում՝ դաշտերում կազմակերպված գոմեշների, ցլիկների, այծերի, խոյերի կամ շների մենամարտեր նայելու: Բարեկենդան ու հարսանեկան խաղերի մի տեսակ է համարվել հարս ու փեսայի ամուսնական զույգեր ներկայացնելը: Այս տեսակը ժողովրդական թատրոնի պարզագույն տեսակներից է: Համշենական բոլոր բնակավայրերում տարածված են եղել նաև տարբեր շարժական խաղեր:

---

[59] Ավանեսով Հ., Դաշտային հետազոտությունների տետր, N1, էջ4:

[60] **Հազար**-բանջար, բազմաթերթ, լայնատերև, առողջարար,միզեցուցիչ, քրտնաբեր, Պետրոս Վարդ. Ճիզմէճեան, Հայերէն Աշխարհաբար Լեզուի Լիակատար Բառարան, Հալէպ, 1957, հ2, էջ 769:

Ջավախքում սովորություն է բարեկենդան անվանել միայն մեծ պասից առաջ եղած մի ուտիս շաբաթը, բայց գյուղերում այդպես չէ: Նրանց բարեկենդանը ուղիղ երկու շաբաթ է տևում, որը սկսվում է Առաջավորաց պասից անմիջապես հետո[61]:

Բարեկենդանին Նախիջևանցիք ասում են «Բարիկենանք» և անց են կացնում ամբողջ շաբաթը, նամանավանդ վերջին երեք օրը միմյանց մոտ «հավաքվելով-բարիկենանք նստելով», կերուխում անելով, քաղաքի հարևններն ընտիր սահնակներով, իսկ հասարակ ժողովուրդը՝ գյուղացիք, «ծուկի[62] չանաներով[63]« փողոցեփողոց շրջելով, զվարճանալով:

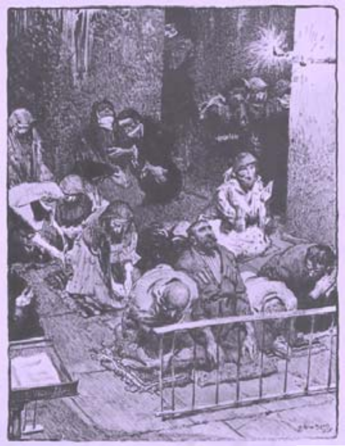

Բարեկենդան Խանչյան Գրիգոր Սեպուհի /Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպի նկարազարդումներից//1958/

Բարեկենդանը Արցախի գյուղական ամենաուրախ ժամանակն էր: Չնայած ամենուր դեռ ձյուն էր նստած, տարբեր տարիքի մարդիկ անձանատուր էին լինում զվարճությունների, հատկապես հինգշաբթիից սկսած, երբ կանայք, տղամարդիկ դադարում էին աշխատելուց և երեխաների նման զվարճանում, զանազան խաղեր խաղում: Ծերունիները չէին քաշվում այս կամ այն խմբին[a] դաստա-ին միանալու և թօփ /գնդակ/ խաղալու: Գնդակը կարում էին լաթի կտորներից և մեջը բուրդ կամ մազ լցնում:Խաղացողների մի խումբը աշխատում էր փայտի հարվածներով գնդակը գցել հեռու, մյուսը՝ դարձյալ փայտերով, ետ բերել այն: Մյուսները[a] սուրմագիլի, երիտասարդները մոլեգին չիլինգի կամ կունդի էին խաղում, 70-100 սմ երկարությամբ մահակով խփում և հեռուն են նետում երկու ծայրը սրած 10- 20 սմ երկարությամբ փայտիկը. մրցակիցը պետք է կարողանա փայտիկը օդում բռնել կամ էլ ընկած տեղից նետելով՝ խփել գետնին դրված մահակին[64]: Կամ երկու խմբի բաժանվելով և յուրաքանչյուրին մէր ընտրելով, սկսում էին շըմփուր-շըմփուրի խաղալ: Մի խմբի խաղացողները իրար բռնած և գլուխները խոնարհած, իշուկ էին կազմում, իսկ մյուսները հեթով վազքով թռչում էին այդ իշուկի վրայով[65]:

---

[61] Լալայան Ե.,Ջաւախք.նշանավոր տօներ, Ազգագրական հանդես, N2, գիրք Բ, Թիֆլիս 1897,էջ 254:

[62] **Ծուկի**-Գաղտագողի, թաքուն/ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, Եր., 2002, հ 2, էջ 429:

[63] **Չանա**-Սահանակ:

Մեծ պաս

Մեծ պասի նախօրեին տան տարեց կինը պինդ խմորից չարխ /անվիկ/ է պատրաստում, վրան 7 փետուր է խրում և ուշ գիշերով կախում առաստաղից: Յուրաքանչյուր շաբաթվա վերջում հանում է մի փետուր: Չարխանվիկը սեզոնային, ծիսական օրացույցն է, արևի խորհրդանիշը: Առաջին շաբաթին տվել են կոկոռասի շաբաթ անունը և աշխատանքի համար համարել անբարենպաստ: Հնարավոր է նաև, որ չարխանվիկը ևս կոկոռաս-աքլորիկ է կոչվել, ինչպես Հայաստանի շատ գավառներում՝ ակլատիզ-գոգոռոզ /աքլորիկ/: Ըստ Հ. Մուրադյանի՝ այդ շաբաթվա յուրաքանչյուր օր ունեցել է այդ օրը բնութագրող որոշակի հատկանիշներ.

Երկուշաբթի - ցեստուն - ցեցն ամբողջ տարի /եթե պաս չպահի/:
Երեքշաբթի - սելտուն - սելտար, հեղեղի օր:
Չորեքշաբթի - գելտուն - գայլի օր:
Հինգշաբթի -քամի տուն - քամին տանիքները կը տանի:
Ուրբաթ -մկան տոն - եթե աշխատեն, մկները կը բազմանան:
Շաբաթ - ցավտուն - եթե աշխատեն, տանը բուն կը դնի հիվանդությունները:

Բոլոր օրերը կոչվել են տոն օրեր: Հայաստանի բոլոր գավառներում տոնի փոխարեն գործածվել է Կիրակի, հունարեն Kiriakos - Կիրակոս տիրակալ բառից:

---

[64] ՍԱ ՂԲԲ,էջ 590:

[65] Հայ ժողովրդի ազգային տոները /մաս առաջին/,էջ 27:

Մեծ պասն ամբողջությամբ ձմեռվա վերջին շրջանն է, Քրիստոսի չարչարանքների վերջը, և դա ամբողջությամբ արտահայտվում է չարչարանց շաբաթվա բոլոր ծեսերում: Այդ շրջանում յուրաքանչյուր շաբաթ գերդաստանական պատարագ և ճաշկերույթ է տրվել՝ ի հիշատակ հանգուցյալների: Երբեմն պատարագից հետո մատաղ-ճաշկերույթ է տրվել մի քանի գերդաստանի կամ ամբողջ մի թաղի կողմից: Չարչարանաց շաբաթով սկսվել է Զատկի պատրաստությունը: Հինգշաբթի եփել են ընտանիքի անդամների թվով հավկիթ, շաբաթ օրը՝ ներկել: Ձուն ներկել են հնարավորինս շատ տոնական սեղանին դնելու, հարևաններին ու բարեկամներին նվիրելու և խաղալու համար: Շաբաթ օրը արևը մայր մտնելուց հետո, բացել են պասը և սկսել Զատկի տոնակատարությունը: Յուրաքանչյուր ընտանիքի սեղանին դրվել է չամիչով ու բրնձով փլավ, կաթնապուր, եոքա, խաշած եգիպտացորեն, ցորենի հաց, եգիպտացորենի ալյուրից շիլլա-մամալիկա և խմորեղեններ: Թաթախումը սկսվել է ձվով, իսկ ծիսական կարևոր ուտելիքը համարվել է ձվաձեղը: Քանի որ Սև ծովի ափին ցորեն գրեթե չէր աճում, ապա ցորենի հացը համշենցիների համար համարվել է տոնական ուտեստ [66]: Մեծ պասին նախիջևանցիք ասում են «Ախացք». այսինքն՝ աղուհաց, և միմյանց շնորհավորելիս ասում են. «շնորհավոր ախացք»: Պաս բռնելու սովորությունը գյուղերում պահպանվել է բոլոր մաքրությամբ, իսկ քաղաքում վերացել, կամ լավ է ասել, վերանալու վրա է:

Ամբողջ Մեծ պաս պահողների թիվը սակավ է, առհասարակ պահում են մեկ կամ երկու շաբաթ հաղորդվելուց առաջ[67]:

Ջավախքում բարեկենդանի կերուխումից գրեթե հոգնած, երեկոյան մի անգամ և կուշտ ուտում և հավկիթով փակում են բերանները, ապա լուանում ձեռքերը, ողողում բերանը, պառկում՝ երազներ տեսնելու:Որկրամոլները գիշերը մի քանի անգամ վեր են կենում, ընթրիքի մնացորդները ուտում և նորից պարկում քնում:Առավոտ շատ վաղ վեր է կենում տատը, մի երկար ճիպոտ վերցնում, ոլորում, մի ուրիշ կարճ ճիպոտ մեջը կապում, ծայրին մի սոխի գլուխ ամրացնում, վրան ախիլպապ-իծու մազից պեխ և միրուք ունեցող տիկնիկին-կապում, յոթ գույնզգույն փետուր կախում սոխի մեջ և կախում տան երդիկի խաչերկաթից: Երբ երեխաները զարթնում են, տատը ցույց է տալիս նրանց այդ և դողդողալով ասում. տեսեք, **«տղաք, ախալոչը էկեր է չըլլի թը պասերտ ուտէք, թըչը քար կը ցկէ գլխներուտ»:** Սակայն նույն այդ տատը նստելով 'տան' շեմքին, մեջքը դրսի դռանը տրած, ուտում է բարեկենդանից մնացածները[68]:

---

[66] Խաչատրյան Ժ., Պետրոսյան Է., Համշենցիների տարեկան տոներնու խաղերը /ԺԹ դարի վերջ - Ի դար /, www.akunq.net.

[67] Շահազիզ Եր.,Նշվ. աշխ.էջ 20:

Զատիկ(Սուրբ Հարություն)

Զատիկի ակունքները գալիս են բնապաշտական ժամանակաշրջանից: Այն գարնան զարթոնքի, բնության կենարար ուժերի տոնն էր՝ նվիրված մեռնող-հառնող բնությանը, որ մարմնավորել է Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը: Բուն «զատիկ» բառը ծագում է զատել, առանձնացնել բայից: Զատիկը նաև Մայր Անահիտին նվիրված տոն էր: Այն բնության բեղմնավորման խորհուրդն ունի:

Հնում Զատիկի խորհրդանիշներն էին համարվում խոհանոցի տիրուհին համարվող Ուտիս տատի ու Պաս պապի ծղոտե տիկնիկները: Պաս պապի ձեռքին 40 թել կար, ամեն մեկի ծայրից քար էր կախված: Զատիկի մոտենալու հետ ամեն օր քանդում էին քարերից մեկը:

Զատկի տոնական սեղանին հայերը ձվերը դնում են փոքր ափսեների մեջ աճեցրած ցորենի մեջ, որն անվանում են «ածիկ»: Ածիկը համարվում է մեռնող ու հառնող կյանքի խորհրդանիշ: Այսինքն՝ ցորենը ցանում ես՝ մեռնում է, հետո ծլում է ու միջուկից դուրս է գալիս կանաչը՝ խորհրդանշելով նոր կյանքի սկիզբը: Զատիկի տոնակատարությունների գլխավոր արարողությունը համայնական մատաղն էր: Համայնքի բոլոր անդամները մասնակցում էին դրամահավաքին կամ հանգանակությանը, որի արդյունքում արջառներ ու գառներ էին գնում մատաղի համար: Զոհաբերությունը կատարվում էր շաբաթ երեկոյան եկեղեցու բակում, և ողջ գիշեր տեղում եփվում էր մատաղի միսը: Մատաղի եփման արարողությունը ուղեկցվում էր զատկական խաղերով ու երգերով: Մեծ բախտավորություն էր համարվում, եթե այդ գիշեր տանը տղա ծնվեր: Զատկի խորհրդանիշը Հազարան հավքի /Հազարան բլբուլ/ ածած գույնզգույն ձվերն են: Ձուն խորհրդանիշն է կյանքի սկզբնավորության, սաղմի և սիրո: Հայկական զատկական ծառի զարդերը փնջած ձվերն էին, ինչը հմայական հատկություններ ուներ, հետագայում նաև՝ մանրանկարչական նախշերով նկարազարդված ձուն, որը, իհարկե, ավելի ազնվական դասին հատուկ պետք է եղած լինի: Նշանված կամ սիրահարված աղջիկները ոստայնաձև հյուսվածք են արել ձվի վրա՝ զանազան խայտաբղետ գույներով ու ճաշակով, և նվիրել իրենց սիրած տղամարդկանց՝ արտահայտելով իրենց համակրանքը: Սա յուրօրինակ ինքնարտահայտման ձև է, սիրո գեղեցիկ խոստովանություն:

---

[68] Լալայան Ե., նշվ. աշխ.,էջ 264-265:

Քրիստոնեության ընդունումից հետո Զատիկը ևս, ի թիվս այլ տոների, հարմարեցվեց նոր հավատքին, պահպանվեցին նաև ձվախաղերն ու ձու ներկելը, մի տարբերությամբ միայն. համաձայն եկեղեցու՝ ձուն պետք է ներկել միայն կարմիր գույնով: Միջնադարյան հայ մտածողներ Գրիգոր Տաթևացին ու Հովհաննես Երզնկացին մեկնել են Զատիկի ձվերի իմաստը. ըստ նրանց՝ ձուն բովանդակ տիեզերքն է, կեղևը՝ երկինքը, սպիտակուցը՝ ջուրը, իսկ դեղնուցը երկիրն է: Ձուն կարմիրով ներկելը խորհրդանշում է այն, որ աշխարհը Հիսուսի արյամբ է պատվել:

Զատիկի ծիսական երգեր

Օր պար, ճոր պար,
Օսկուն թոքուն բարաբար,
Մեծ պապ էկո, գողցի տար,
Շատ պզտիկ է, չեմ ի տար,
Ճոր անինք, ճոր պար անինք,
Օսկուն, թոփուն պար անինք,
Կապան կտրինք, շոր անինք,
Զատիկը գա, նոր անինք,
Ան կտրտի, ալ անինք…
Գիշեր կծիկ գլորե,
Լուսնակ լրիվ բոլորե,
Մեջ սև ամպի մոլորե,
Լուսնակն անուշ, հովն անուշ,

Ռանչպարի քունն անուշ…
Քամին սարին զրզղաց,
Բարակ անձրև շղշղաց,
Լուսնակն անուշ, հովն անուշ,
Անձրևի հոտն է անուշ…
Երկար գոմը սալեցին,
Սև ձին մեջը նալեցին,
Սպիտակ ճակատ նշնեցին,
Լուսնակն անուշ, հովն անուշ,
Աղոթրանի լուսն անուշ…
Դռան առաջ հերկեցին,
Զատկի ձվեր ներկեցին,
Դրկցին ողջույն տվեցին,
Լուսնյակն անուշ, հովն անուշ,
Հում կաթի պաղ սերն անուշ[69]…

Ավանդական Զատիկի սեղան

---

[69] Անթանեսյան Վ., Զատիկ, http://archive.ankakh.com/2012/04/195146/.

Զատիկի ներկված ձվեր

Կիրակին հանդիսավոր պատարագի, շնորհավորանքների ու ճաշկերույթի օր էր: Բոլորի հիմնական զբաղմունքը ձվախաղերն էին: Խաղի մի տեսակը ձվերն իրար զարկելն էր, ում ձուն կոտրում էր, նա պարտվում էր: Կոտրած ձուն հաղթողինն էր: Այս երևույթը յուրահատուկ է ազգագրական բոլոր շրջաններին: Երկրորդ տարբերակը թմբից գլորելն էր: Այդ տոնի հիմնական խաղերից էր նաև գպչուշը: Ամբողջ օրը պարում, երգում էին, ուրախանում, որ Քրիստոսը հարություն է առել, ու պասն էլ ավարտվել էր: Շաբաթ օրը ժողովրդի մեծ մասը ծոմ է պահում և անհամբերությամբ սպասում ժամերգության: Շատերն էլ գնում են քահանայի մոտ և ստիպում նրան շուտ սկսել ժամերգությունը, այնպես որ շատ գյուղերում ժամը 4-ին արդեն պասերը լուծած են լինում:Ջավախքում կիրակի վաղ առավոտյան, երբ ժողովրդի կարծիքով նախատակների վրա լույս է իջնում, գնում են գերեզմաններ՝ մոմեր վառելու: Հացից հետո քահանան շտապում է օրհնելու տները: Այստեղ ՙտուն՚ բաժանում, խոնչի վրա դրված է լինում թթխմոր, աղ, խունկ, հացահատիկներ, ջուր և այլն, իսկ խոնչի տակ[a] քաքոր, հավկիթ և այլն, որպեսզի սրանք ևս օրհնվեն և շատանան: Այնուհետև գնում են միմյանց տուն Զատիկը շնորհավորելով. «Քրիստոս հարեաւ ի մեռելոց».- «Օրհնեալ է հարութիւնը Քրիստոսի» ասում, ձեռք տալիս և համբուրվում : Զատիկը շնորհավորելուց հետո խումբ-խումբ հավաքվում են կուտուրները և հավկիթ կովեցնում, մանավանդ երիտասարդներն ու երեխաները[70]:

Զատկին հաջորդող երկու կիրակիները նույնպես զատկական տոնական հանդիսությունների շարունակությունն էին: Առաջին կիրակին կոչվում էր **ԿՐԿՆԱԶԱՏԻԿ,** իսկ երկրորդը' ԿԱՆԱՉ ԿԻՐԱԿԻ: Քչերը գիտեն, որ մինչև հիմա Երևանին հատող Առինջ գյուղի Գետարգել կոչվող վանքում Կանաչ Կիրակի տոնին հավաքվում է ուխտավորների հոծ բազմություն, մատաղներ են արվում և մինչև ուշ երեկո զվարճանում: Իսկ անցյալում Կանաչ Կիրակին ամենաուրախ և սիրված տոներից էր: Այս տոնը նշվում էր բացառապես ուխտավայրերում,բացօթյա[71]:

---

[70] Լալայան Ե., նշվ. աշխ.,էջ 273:

Զատիկ ծիսկան ծառ

Վերոնշյալ ավանդույթները յուրահատուկ են հայ ազգագրական բոլոր շրջաներին: Նմանություններից բացի կան նաև առանձնահակություններ: Այդ առանձնահակությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ համշենցիների զատկական սեղանին լիում էր նաև տապակած խոզ որ բերանում տեղադրում էին ներկած ձու երևույթ որը չի հանդպվում վոչմի հայկական այլ ազգազգրական շրջաններում:

Նոր կիրակի

Զատկից հետո հաջորդ Կիրակին կոչվում էր Նոր Կիրակի: Այդ օրն ուխտի գնալու օր էր: Համշենցիք հիմնականում գնացել են ուխտի Սբ. Հարություն կամ Սբ. Փրկիչ եկեղեցի՝ Տրապիզոնից 10 կմ հեռավորության վրա: Հնում սրբատեղին գտնվել է թեքության վրա: Հետագայում տարբեր գյուղերից հավաքվելով այդ անհարմարությունը վերացրել են՝ տեղը հարթեցնելով: Հետևանքը եղել է այն, որ հնարավոր է դարձել միաժամանակ մոտ 150 մարդու տեղավորել: Յուրաքանչյուր գյուղ իր տեղն է ունեցել: Հնում այստեղ հավաքվել են քաղաքային և գյուղական իշխանությունները, գավառապետները, գյուղացիները, հիվանդներն ու դյորահավատները, և բոլոր նրանք, ովքեր երազել են ապաքինվել: Տեղի են ունեցել նախօրոք խոստացած կենդանիների զոհաբե-րություններ՝ մատաղ: Զոհաբերել են սև եզ կամ խոյ, կարմիր աքաղաղ, որոնք պետք է մարդկանց ազատեին բնության արհավիրքներից, հիվանդություններից, մարդկանց և կենդանիներին պահպանեին չարիքից:

---

[71] Խառատյան Հ., §Էջմիածին¦ ամսագիր, Մեծ Պասից' Զատիկ,1999, Ապրիլ, էջ 83:

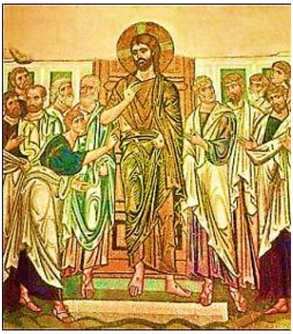

Եղել են նաև գոհունակության նվիրաբերումներ: Մատաղացու կենդանուն մորթելու իրավունք ունեցել է միայն նա, ով ազնիվ էր, ուներ մաքուր ձեռքեր, հարգված ու պատվավոր համբավ /որին հատուկ հրավիրում էին/: Զոհին երեք անգամ սրբավայրի շուրջը պտտելուց հետո կտրել են ականջը, արյունը քսել նվիրյալի ճակատին, ձեռքերին, լեզվին, երբեմն էլ գլխին մազերին: Այդ ավանդույթը այժմ էլ տարածված է հայկական բնակավայրերում: Զոհի գլուխն ու ոտքերը թողել են սրբավայրում: Օրը համարվում էր ամենաուրախ տոնը: Տեղի են ունեցել մրցույթներ: Հիմնականում երգել ու պարել են կլոր պարեր: Ամենից շատ պարել են տղամարդիկ՝ իրենց արագ ու բարդ պարերը: Կանայք ու աղջիկները պարել են առանձին: Այդ օրվա հետ կապված է եղել մերօրյա տոնավաճառների բացումը[72]: 1915թ. Հայոց ցեղասպանությունից հետո քրիստոնյա համշենցիները սփռվեցին աշխարհով մեկ և անհնարին էր դարձել իրենց սրբավայրերն այցելելը, այդ իսկ պատճառով տոնը նշել են վերաբնակված քաղաքներում ու գյուղերում/ՀԱ/:

Համբարձում

Համբարձման գիշեր, էն դյութիչ գիշեր,
Կա հրաշալի, երջանիկ վայրկյան.
Բացվում են ոսկի երկնքի դռներ,
Ներքև պապանձում, լռում ամեն բան
Ու աստվածային անհաս խորհրդով
Լցվում բովանդակ նրա սուրբ գթով[73]

---

[72] Խաչատրյան Ժ., Պետրոսյան Է.,նշվ. Աշխ.:

[73] Ընտրանի, Թումանյան Հ., Կազմող, առաջաբանի և ծանոթագրությունների հեղինակ՝ Կիրակոսյան Մ., Եր., 2011, էջ 148:

Հայ առաքելական եկեղեցու Տերունի տոներից: Հիսուս Քրիստոսի հարության օրվանից քառասուն օր հետո՝ հինգշաբթի օրը, Հայ եկեղեցին տոնում է Հիսուսի երկինք համբարձվելու հիշատակը: Համբարձման տոնը Զատկի հետ 35 օրվա շարժականություն ունի և նշվում է ապրիլի 30-ից մինչև հունիսի 3-ն ընկած ժամանակահատվածում:

Քրիստոսը, հարությունից հետո քառասուն օր երկրի վրա մնալով, քառասուներորդ օրը Ձիթենյաց լեռան վրա իր վերջին պատգամները, հորդորներն ու օրհնություններն է տվել իր առաքյալներին, համբարձվել երկինք ու նստել Հայր Աստծո աջ կողմում /Մարկ. 16.19– 20, Ղուկ. 24.50–53, Գործք 1.9–11/: Ըստ Գործք առաքելոցի, մինչ աշակերտները զարմացած ու այլայլված երկինք էին նայում, նրանց երկու սպիտակազգեստ հրեշտակներ են երևում և ասում. ՙՈվ գալիլիացիներ, ինչո՞ւ կանգնած նայում եք երկնքին, այս Հիսուսը, որ ձեր միջից երկինք վերացավ, պիտի գա նույն ձևով, ինչպես տեսաք նրա երկինք գնալը՚ /Գործք 1.11/: Համբարձումը նշանավորում է Հիսուս Քրիստոսի երկրային առաքելության ավարտը: Համբարձման տոնը Հայաստանում, իր մեջ ներառելով հեթանոս. շրջանի մի շարք սովորություններ ու ավանդություններ, վերածվել է ժողովրդական տոնակա- տարության[74]:

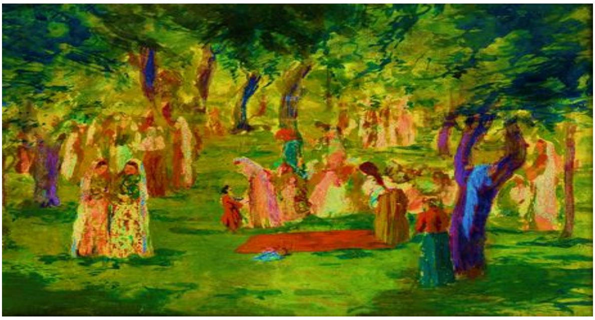

Համբարձման տոնը անտառում Առաքելյան Սեդրակ Առաքելի

Այս տոնը կոչվել է նաև սպիտակ ծաղկի տոն և տեղի է ունեցել մայիս ամսին: Սրբատեղը Լուսաղբյուրն է եղել՝ Տրապիզոնից երեք ժամվա ճանապարհի հեռավորության վրա: Երիտասարդական տոն էր: Աղջիկները, բարձրանալով լեռները, ծաղիկ ու ջուր են հավաքել, մեջը ցգել իրենց նշանները /մատանի, ականջօղ, կրծքազարդ, կոճակ, մետաղադրամ/, ապա գուշակություններ արել: Վիճակ հանողը՝ բախտի մեր, իսկ ամանը բախտաման է կոչվել: Հավաքվել են խնձորենու տակ, երգել են մի քառյակ և հանել մի նշան, որին բախտ են ասել: Գուշակությունից հետո ջուրը չեն թափել, այլ քսել են գլխներին, որ մազերն առատ լինեն:

---

[74] Ղազարյան Ա., Արևշատյան Ա., Միքայելյան Մ.,Համբարձում, Քրիստոնյա Հայաստան հանրագ- իտարան, Եր.,2002, էջ 532- 533:

Համբարձման ծիսական կերակուրը կաթնապուրն[75] էր: Այդ պատճառով համբարձմանը տվել են նաև կաթ ուտիչ օր անունը: Օրվա վերաբերյալ կա մի ավանդություն. Քրիստոսի համբարձման ժամանակ գերեզմանաքարն ուզեցել է նրա հետ երկինք բարձանալ:

Կաթնապուր

Քրիստոսն իր բռունցքով քարը հրել է ցած, և քարն անշարժ մնացել է տեղում: Քրիստոսը համբարձվել է 9 օր և հյուրընկալվել հրեշտակներից մեկի կողմից: Այդ երևույթի համար համշենցիք 9 հրեշտակների պաս են պահում [76]:

---

[75] **Կաթնապուր**-ապուրի տեսակ, որում ջրի հետ մեկտեղ որպես հեղուկզանգված օգտագործվում է կաթ: Այդպիսի ապուրները, սովորաբար պարունակում են շիլաներ կամ արիշտա: Կարող է պարունակել կարտոֆիլկամ այլ բանջարեղեններ: Գոյություն ունեն կաթնապուրի պատրաստման բաղադրատոմսեր դդումով, սնկերով, սիսեռով, լոբիով և այլն: Սկզբում բաղադրամասերը խաշվում են ջրում, իսկ խաշվելուց հետո ավելացնում են կաթ և աղ: Կաթնապուրները պատրաստում են ցածր ջերմության վրա խուսափելու կաթի այրումից: Կաթնապուրները մատուցվում են տարբեր տեսակի սենդվիչների հետ: Կարող է մատուցվել որպես քաղցր կերակրատեսակ: Հաճախ համի բարելավման համար կաթնապուրին ավելացնում են ձիթապտղի յուղ /http://hy.wikipedia.org/wiki/-%D4%BF%D5%A1%D5%A9%D5%B6%D5%A1%D5%BA%D5%B8%D6%82%D6%80/:

Տիրոջ կերպարանափոխություն - Վարդավառ[77] (Վարդեվոր, Վրդե-վոր, Վըրթէվօր, Վըրթէվուր)

Սրբեա Տէր, զմեղաուցեալ Քո ծառայիցս և շնորհեա տեսանել զքեզ և լսել զհայրական զձայնն, եթե դա է Որդի իմ սիրելի:

Շարականից /Սրբիր, ով Տէր, մեղուցյալ Քո ծառաների զգայարանները և շնոհիր տեսնել Քեզ ու լսել Քո Հայրական ձայնը թե՝դա է իմ սիրելի Որդին/:

Շարականագրի այս խոսքերը հիշեցնում են մեզ տաղավար այս տոնը՝ Պայծառակերպությունը, որ Հայոց եկեղեցու հինգ գլխավոր տոներից երրորդն է և տոնվում է Զատիկից 14 շաբաթ հետո[78]:

Պիրօն իր Թիֆլիսի «Նոր-դար» թերթում 1893թ. տպագրված «Տաճկացած հայեր» հոդվածում անդրադառնալով համշենցիների Վարդավառ տոնելու ավանդույթին գրում է. **«Վարդավառին նրանք մատաղ են անում, գնում են ուխտ իրենց աւերակ վանքերը և եկեղեցիները: Շէյխ-ուլ իսլամը հրամայել էր, որ նրանք՝ Հէմշինի բնակիչները՝ Վարդավառը չտօնեն, բայց նրանք ասել են, որ, եթէ նրանց թնդանօթի բերանն անգամ կապելու լինեն, նրանք պէտք է տօնեն»[79]:**

Արցախում առանձնահատուկ երևույթ էր նաև Վարդավառ տոնի ծիսահամալիրում Համբարձման-վիճակիև մասամբ՝ Նուրինի[80] առկայությունը, չնայած դրանցից յուրաքանչյուրը կենցաղում դեռևս պահպանում էր ժամկետային և արարողակարգային ինքնուրույն դիմագիծը: Նշենք նաև, որ ղարաբաղյան ծիսական Նուրինը («Գոդի», «Ճօլի»), կատարում էր ինչպես անձրևաբեր, այնպես էլ վնասաբեր տեղումները կանխարգելող կամ անձրևախափան գործառույթ[81]:

---

[76] Մուրադեանց Յ.,Նշվ. աշխ., էջ 158:

[77] Վարդավառի ավանդույթը Քավրոնում, թուրքերենից թարգմանեց Անահի Քարտաշյանը «Զայն Համշենական» 2013 N 7-8:

[78] Հանրամատչելի գիտելիքներ բոլորի համար. Քրիստոնեական, Վանաձոր, 2001, էջ 80-81:

[79] Պիրօ, Տաճկացած հայեր, «Նոր-դար» թերթ, Թիֆլիս, 1893, դեկտեմբերի 21 (N227):

[80] Նուրին-ճօլի փայտի կամ ցախավելի վրա հին շորեր փաթաթելով սարքած տիկնիկ, որ համբարձման տոնին տնետուն մանածելով երգելով ու վրան ջուր ցանելով՝ նվերներ և ուտելիք էն հավաքումն քեֆանում՝ հավատալով,որ անձրև կտեղա նուրին/ ՍԱ ՂԲԲ, էջ 481/:

[81] Հայաստանում կային այլ բնակավայրեր ևս, որտեղ Վարդավառին գրեթե կրկնվում էին Համբարձման վիճակախաղերը: Տավուշում, Համշենում, Պոնտոսում և շատ այլ բնակավայրերում, Վարդավառը ևս համարվում էր վիճակ բացելու օր, որը երբեմն ավելի հանդիսավորությամբ էր կատարվում, քան՝

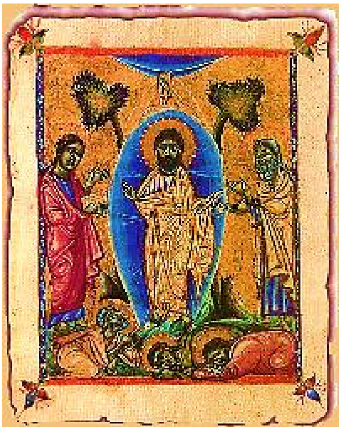

Այսպիսով համշենցիների տոներն ու ավանդույթները դիտարկելով հայկական մշակույթի համատեքստում նպատակ ենք ունեցել ազգագրական տեսանկյունից հերքելու թուրք «գիտնականների» կողմից շրջանառության մեջ դրաց համշենցիների «թուրքական արմատներ» ունենալու ապազահիտական թեզը:

(Լուսանկարները հեղինակի անձնական արխիվից)

Համբարձման տոնին: Հայաստանի առանձին գավառներում Վարդավառին նաև խարույկներ էին վառում, որոնցշուրջը կատարվող արարողությունները նման էին Տերընդեզի կրակավառության հանդիսություններին (տե՞ս՝ Թոռլաքյան Բ., Ազգագրական նյութեր համշենահայերի և պոնտահայերի սոցիալական հարաբերությունների մասին, Եր., ՀԱԻ ԱԲԱ, մաս 6-րդ, 230, տետր 3/30, էջ 438: Նաև՝ Հալաջյան Գ., Դերսիմի ազգագրական նյութերը, 1960, Եր., ՀԱԻ ԱԲԱ, մաս 5, 399, N 5 բ էջ 1525):

A REIGN OF TERROR.

FROM TARTAR HUTS TO CONSTANTINOPLE PALACES.

CENTURIES OF OPPRESSION — MOSLEM AND CHRISTIAN — SULTAN AND PATRIARCH — BROKEN PLEDGES FOLLOWED BY MASSACRE AND OUTRAGE.

THE RED CROSS TO THE RESCUE.

BY THE

REV. EDWIN MUNSELL BLISS,

Late of Constantinople,

Editor of ENCYCLOPEDIA OF MISSIONS; Assistant Editor of THE INDEPENDENT,

ASSISTED BY

The REV. CYRUS HAMLIN, D. D., Founder of Robert College; PROF. E. A. GROSVENOR, of Amherst College; REV. BENJAMIN LABAREH, D. D., late of Persia, and Other Eminent Oriental Scholars; also Several Eye-Witnesses of the Massacres.

CHAPTER XVIII.

THE ARMENIAN QUESTION.

A Progressive Grand Vizier — Victory of the Reactionary Party — Egypt and the Mahdi — Rise of the Armenian Question — Russian Intrigue — Articles of the Berlin Treaty — Autonomy Desired — The Huntchagist Committee — Placards in Asia Minor — Burning of American Building at Marsovan — Numerous Arrests — Armenians Exiled — Coercive Measures of the Government — American Citizens — Threats — Huntchagists Disowned by the Nation — Young Turkey Party — Absolute Failure of the Huntchagist Movement.

The close of the Russo-Turkish war and the Treaty of Berlin left Abd-ul-Hamid II with the task before him of building up an empire which had almost fallen to pieces. On the one hand he was faced by the demands made upon him by England; he was under obligations to make special reforms in Asia Minor, also in Macedonia, Thessaly and Epirus, besides granting a liberal form of administration to Crete. On the other hand he was faced by an internal condition which was enough to daunt the bravest man. The financial condition of the empire was in a state of collapse; in fact there were no finances of any sort. The regular expenditures more than doubled the regular income; the currency was in a hopelessly disorganized condition; gold, silver, copper and paper were in circulation. The silver, however, had several different values. There were alloys of silver and copper of varying degrees of purity, each with its own value;

[page 325] AN HONEST VIZIER.

the paper currency also was never worth the same two days in succession. The whole business of the empire was disorganized. Various attempts, some of them, honest, some thoroughly dishonest, almost all ludicrous, were made to bring order out of chaos. The Sultan entered upon his task with unquestionably a sincere desire for the welfare of his country, as is shown by his choice, within six months after the signing of the treaty of Berlin, of a Grand Vizier who had never been identified with Constantinople intrigue. Haireddin Pasha, a Circassian by birth, had had some years of experience in the control of matters in Tunis. He was known as a man of education, strictly honest and with a sense of duty very rarely to be found in the East. He was a thorough Moslem, believing heart and soul in the Mohammedan faith; believing also that it was thoroughly adaptable to all needs of civilization, and that it could be made equal in beneficent results to Christianity as set forth in the life of Europe. His access to power was looked upon as a good omen. On every hand the people expected him to restore in Turkey all the ancient usages of Islam. He found a task before him which demanded all his energies. He found officials in power in the provinces who, when ordered to report the number of able-bodied Moslems in their districts and draw rifles for distribution among them to check a revolt, added 10 or 20 per cent, to the actual number, drew the arms and then sold those not required for the Turks to the Christians. Others manifested the most atrocious lack of fidelity to their duty or of common sense in the conduct of their office. But this was not all; in the Porte itself the management was sincerely opposed to all real reform. The very clerks managed by all sorts of devices to misrepresent the orders that were given,

or to so tamper, with the despatches that they were made of no avail. Orders to provincial governors sent out from the Palace frequently set aside previous orders of the ministry; the intrigues of the Palace clique permeated every department of the public service and the attendants upon the Sultan succeeded in blinding him constantly to the real situation. The first thing that Haireddin Pasha did was to send away from Constantinople to different interior provinces nearly all the pashas who had previously held the office of grand vizier. This, of course, made them all his enemies and the result was that he found himself involved in a struggle for his very existence. More than this, he made it manifest that his idea of justice included the Christians just as much as the Moslems, and that Moslem oppression of Christian subjects met with no favor at his hands. All these elements, combined with the financial stress, for which in the popular mind he was held responsible, helped on the struggle. At last he presented an ultimatum to the Sultan, in which he demanded his freedom, within the limits of responsibility, from the interference of the clerks and from intervention in the appointment of officials. The Sultan hesitated for some time, but at last refused to give this on the ground of its being a limitation of his royal prerogatives. Haireddin Pasha resigned, and his place was taken by the very men whom he had sent away.

Immediately following on this experience came the trouble in Egypt. Mehemet Ali had been followed by Abbas, a brutal voluptuary, and he by Ismail, a man of great ability, but of no conscience, who had pushed the country forward in some respects, but had so enslaved it by his personal extortion as almost to ruin it. Ismail was deposed by the de-

[page 327] ARABI PASHA.

mands of the European Powers interested in the conduct of the Suez Canal and the securing of the bonds that had been placed there, and was followed by Tewfik, a good-natured, well-disposed, but weak man, incompetent to meet the difficulties that encompassed him on every hand. Here again the financial question came to the front. The interest on the bonds must be paid whether the army officials were paid or not. Thus arose the demand for the national party and the revolt headed by Arabi Pasha, which resulted in the bombardment of Alexandria, the war in lower Egypt and the military occupation of the country by Great Britain. Another important element in this was the desire of the Sultan to regain his hold upon the country. By the firman given to Mehemet Ali, the Sultan was really no more than suzerain. He felt that this was derogatory to his honor and wished to reduce the Khedive to the position of Vali. The whole story of English, French and Turkish diplomacy here is beyond the limits as well as the scope of this book. It is sufficient to say that it furnished an additional influence in determining the policy of the following years, carried out by Abd-ul-Hamid II.

Immediately consequent on the trouble in Egypt itself came the rise of the Mahdi in the Sudan. References have already been made to the peculiar jealousy on the part of the Arabs as to the position held by the Sultans as caliphs of the Moslem world. That existed to a considerable degree not merely in Arabia, but throughout Africa. It was assisted by the terrible oppression of the Egyptian Government under the Khedive Ismail. All through upper Egypt, and especially in the Sudan, there was the bitterest feeling, and when in 1880 a certain Mohammed Ahmet, a boat-builder of Dongola and belonging to the Sennussi tribe, proclaimed himself as the

[page 328] THE MAHDI.

Mahdi, he almost immediately secured quite a following. The Mahdi, or last high priest, or Imam, of the family of Ali, according to Moslem tradition, entered a cave and henceforward disappeared from the world. The Shiite Moslems believe that he still exists, and look forward to his issuing from it again in pomp to rule the world. The Sunnites believe that he will appear only at the end of the world, when he will convert all mankind to Islam and reign as vicar of Jesus Christ. This boat-builder rapidly won veneration from the Arabs of his section by the learning he had acquired in the schools at Khartum and Berber, and his apparent piety. He also manifested considerable ability and gathered a large force of Arabs, making considerable advance, notwithstanding the fact that the Sherif of Mecca branded him as an impostor and the ecclesiastical Ottoman world refused to believe that he had any claim worthy of recognition. He set forth to conquer Egypt, defeated four expeditions sent against him by the Egyptian Government, annihilated the Egyptian army, composed of 10,000 soldiers, with 40 European officers, and captured Khartum, killing General Gordon Pasha, the famous English leader. Further than this, however, his power could not go, and English troops kept him within the region of his own Sudan.

Insignificant in a certain way in itself, this Mahdi movement exerted considerable influence throughout the empire. It assisted to focus attention upon the distinctively Moslem character of the Ottoman Government and furnished quite a factor in the decision which became manifest ere long on the part of the Sultan to conduct his empire on different bases from those accepted by his father, Abd-ul-Medjid, or his grandfather, Mahmud II. In truth the Sultan seemed shut up

[page 329] REACTION.

to one of two courses. He must either enter with his whole soul into the line marked out by Haireddin Pasha, or he must identify himself still more closely with the distinctively Moslem element in his empire. He found himself unable, even if he had been desirous, to do the former, and undoubtedly seemed to himself to be shut up to the latter. His principle, therefore, of government, as made manifest by the subsequent history of his reign and illustrated very fully in a later chapter, was to satisfy the Moslem element in his empire, whether the Christian element was satisfied or not. Accordingly he commenced a systematic course of developing the Moslem power and prestige at the expense of the Christians. Little by little he replaced Christians by Moslems in the administrative offices of the government; he indorsed increasingly restrictive laws, by which the Christian communities were deprived of very much of the advance that had been made manifest during the three preceding reigns. At first this policy was not altogether apparent, and it is possible that it was not definitely decided upon. Those who know the Turkish Empire, know how many things go by default; how one movement leads to another, and the result is a situation not recognized and not planned for at the beginning, but which becomes, as a matter of fact, a settled, definite policy. In this it is not necessary to suppose that the Sultan himself laid down the definite rules. Unquestionably a large part of it was due to the same influences that deposed Haireddin, the local officials both in Constantinople and the provinces. That this was true was evident in many ways. Decisions would be secured from the officers of the Porte, orders would be sent to the provinces with regard to various matters, and the reply would come after awhile that the orders had not

[page 330] THE ARMENIAN QUESTION.

been carried out, and investigation would make manifest the fact that at the same time that these orders had been given, counter orders had been sent to the same official in a private way, absolutely annulling the general orders. The situation thus became increasingly difficult, when, after ten years or so, the Armenian question began to assume special prominence. The Armenian question, as such, began with the treaty of Berlin. Previous to that there had been other questions: the Greek question, the Bulgarian question — the former resulting in the independence of Greece, and the latter in the independence of Bulgaria. Throughout Asiatic Turkey there had been no distinctive question of any sort; Armenians, Greeks, Jacobites, all had suffered alike under the general oppression. With the treaty of Paris, however, there began an increasing manifestation of the power of Russia in the protection of Greeks throughout the empire. The Armenians had had no special patron, but as they increased in wealth and in general prosperity, and also in education, learning more of their ancient history, it was natural that there should develop among them the idea of a renewed national life. The growth of this has already been described in general in the chapter on the Armenians; so also reference has been made to the various influences that were at work in forming this national movement. Here we dwell more especially upon the political side of that movement. Those who have followed the very brief summary that has been given in the preceding chapters of the political intrigues and influences, operating throughout the eighteenth and early part of the nineteenth centuries, will see how constant was the influence of Russia, exercised first among the Greeks on the shores of the

Mediterranean, then in the various Danubian Provinces and finally in Bulgaria;

[page 331] RUSSIAN INFLUENCE.

always they had for their purpose the stirring of hostility between Turks and Christians, and the enkindling of a feeling of dependence upon Russia as the only Power that could secure for them such national development as they desired. The same thing became manifest after a few years among the Armenians. The Pan-Slavist committee that had really fanned into flame the embers of hostility to the Turks in the Balkan Peninsula, with a view to the incorporation of those Slavic races with the Russians into a great Slavic empire, hardly found a congenial field among the Armenians. These latter are of different race and schismatics in religion and are looked upon by the Slavs everywhere as having no particular relations to themselves. They could form no integral part of the grand scheme, and there was no such feeling of sympathy for them as was distinctly manifest toward the Bulgarians, Servians, and others. Still the Russians never gave up their idea of an empire that should take in the whole of the Eastern Roman world, and replace the crescent by the cross on the dome of St. Sophia. Crippled even by their victory in the Russo-Turkish war, with great problems of internal administration staring them in the face, with opportunities opening in the far East and on the very borders of India, Turkey assumed for the time being a somewhat minor position in Russian diplomatic plans. At the same time it was never entirely out of sight, and there became manifest, before many years had passed by, the indications of another current of influence spreading from the Armenians of the Caucasus throughout the whole of Turkey. Whether these embassies were directly in the employ of a Russian organization or not, it is probably impossible to say; it may be that they were simply in sympathy with the desire referred to in a previous chapter of establishing an

[page 332] TREATY OF BERLIN.

Armenia again in the ancestral region extending from Ararat on the north to Van on the south. But whatever the immediate connection may have been, the fact remains that Russian-Armenian influences began to make themselves manifest within not many years after the signing of the treaty of Berlin, especially in certain sections. They found indeed very fertile soil in which to work. The two clauses of the treaty of Berlin to which the Armenians looked as furnishing them the hope of a better national life were the 61st and 62d articles, which read as follows:

“Art. 61. The Sublime Porte engages to realize without delay those ameliorations and reforms which local needs require in the provinces inhabited by the Armenians, and guarantees their security against the Circassians and the Kurds. It undertakes to make known, from time to time, the measures taken with this object to the Powers, who will watch over their application.

“Art. 62. The Sublime Porte having expressed its willingness to maintain the principle of religious liberty, and to give it the widest sphere, the contracting parties take cognizance of this spontaneous declaration. In every part of the Ottoman Empire difference of religion should not be held as a motive of exclusion or unfitness in anything that relates to the use of civil and political rights, admission to public offices, duties, and honors, and the exercise of all professions and industries, in whatever locality it may be. All should be admitted before the tribunals, the exercise and external practice of all religions should be entirely free, and no impediment should be offered either to the hierarchical organization of the different communions or to their spiritual chiefs; ecclesiastics, pilgrims, and monks of all nationalities traveling in European and Asiatic

[page 333] ARMENIAN AUTONOMY.

Turkey shall enjoy the same rights, advantages, and privileges. The right of official protection is accorded to the diplomatic and consular agents of the Powers in Turkey, no less with regard to the persons above mentioned, with their religious and charitable establishments, than to others in the Holy Places and elsewhere. The rights conceded to France are expressly reserved, it being well understood that the status quo with respect to the Holy Places shall not be seriously affected in any way. The monks of Mount Athos, whatever their nationality, shall be maintained in possession of their possessions and previous advantages, and shall enjoy without exception full equality of rights and prerogatives.”

The most cursory reading of these in the light of the succeeding years shows how completely the Turkish Government had failed to carry out any one of the different promises made in these articles, especially in that with regard to the Armenians. It was, perhaps, not unnatural that the first idea of those who plead the Armenian cause at Berlin should have been to secure an autonomous province. They had seen Bulgaria developed; they had seen also the growth of Rumania, of Greece and of Servia into kingdoms, and many of them could not understand why there might not be an Armenia. They looked upon the whole section extending south from the east end of the Black Sea, and including Van, as their ancestral property. Whatever there was there of Kurdish or Turkish occupation was really usurpation, and they felt that if the Powers of Europe would simply support them, they could assert their right and overpower these intruders. But even if there were not a distinct national province, they had seen the success of the plan developed in Syria. In the province of the Lebanon there were Moslems in great

[page 334] PURPOSE OF THE LEADERS.

numbers; nevertheless a Christian governor had been granted, and there had been for fifteen years such peace and prosperity as had not been known for centuries. At least this much might be secured to them. They, however, took the position that they would get in proportion as they asked; hence they asked for the greatest that could be given, with the expectation probably, at least on the part of the better informed, of securing not that, but something less, which should be after all a great advance on the condition at that time.

As, however, the general discussion of the question came up more and more prominently, the Armenian leaders began to see that there was a very widespread feeling that the Armenian nation was not equal to the position which they claimed for themselves. To begin with, they were a distinct minority in the very country that they desired to own; moreover the inhabitants of that section were in a considerable degree of the more ignorant classes. They were rude in their speech, uncultured in their manners, ignorant of almost all that pertains to national life. True, this was not their fault; it was rather a misfortune due to centuries of oppression. Still, there was the fact. Moreover, there was no organization that bound all the Armenians together. They were scattered communities with no bond of union, except their language and their church creed. These communities were ignorant of each other and jealous of each others' prosperity. The first thing, therefore, apparently that presented itself to the minds of the leaders was a general propaganda throughout the Armenians of the Turkish Empire, with a view to developing the national idea, and also with a view toward some form of organization, so that when the time for action came, they would be in a degree united. This was

[page 335] EDUCATION.

undoubtedly the chief purpose of such men as Minas Tcheraz, who was at Berlin, and of the wisest men among the leaders. They understood the situation, and set themselves to accomplishing what they could. Had the movement remained in their hands, there is little probability but that the ultimate result, if not in accord with their highest ambition, would have been a better condition than the present. Here, however, appeared another phase.

There is in every nation a certain element of the heedless and reckless, seeing only the end to be gained, and impatient of the best means of reaching that end. Scattered throughout Europe were a number of Armenians who, having imbibed the free-thought ideas developed in the French Revolution, and fired by the experiences of 1848, were utterly impatient of the slower process of education. They were hot-headed and ambitious rather for themselves than for the nation, and they pointed to the experiences of Bulgaria and of the Greeks. They claimed that this slower process of education was all very well, but it would accomplish nothing. It might go on for generations without securing any definite national life. They pointed out that the European nations would never interfere except for their own interests; that England, France, and Europe generally, had cared nothing for the Bulgarian troubles until the massacres compelled interference in order to prevent Russia from overpowering themselves. From this the argument was easy that the Armenians could accomplish nothing unless the European Governments saw that there was such a state of anarchy throughout Asiatic Turkey as would compel their interference in order to prevent the general collapse, which every one feared would be the result of a widespread European war.

[page 336] THE HUNTCHAGISTS.

Their argument was simply, “ These European Governments, especially England, will never help Armenians practically until they see that they have got to help them in order to save themselves from great danger; the only way to secure this is to stir the Turkish Government just as it was stirred in Bulgaria, and secure some kind of atrocities that shall focus the attention of the Christian world upon the Turkish Empire.” This general argument was reinforced by the presence among the Armenians of the Nihilistic tendencies developed in Russia.

The result was the formation of a revolutionary society called the Huntchagists. Just where it was formed, just who were its members, and just where and how it operated, is not yet definitely evident. Contemporary history is seldom if ever complete. It is sufficient to say that in Athens, Marseilles and London there were coteries of Armenians who made it their business to stir strife throughout the nation. They sent emissaries through the length and breadth of the Turkish Empire. These met with the younger, more adventurous and less scrupulous element to be found in every nation, and commenced a general propaganda. Where there was oppression, that oppression was made the most of in public prints; stories of the most atrocious type were told. The Turkish rule was bad enough, but it was made to appear infinitely worse than it was by these men. But they found that this was not sufficient. They became apparently exasperated by their failure to rouse their own people to the pitch of excitement which they deemed essential in order to accomplish their purpose. Hence they commenced attacks of one kind and another, not merely upon the Moslems, but upon their fellow-countrymen who did not support them.

[page 337] PLACARDS.

Threats were allowed to be heard of what the Armenians would do to anybody and everybody they did not like. It was inevitable that these should be heard; it was intended that they should be heard. Turkish governors were on the watch. One of the shrewdest of the provincial governors, a man whose general conduct of his office was by no means of the harshest, had the cannon of his capital trained upon an Armenian church because of the stories that came to him of the threats of these men. Then came the widespread use of revolutionary placards. Apparently they were posted by the Turks themselves, but whether this was true or not seemed uncertain. Naturally the Turkish officials began to exercise harshness. They felt that they were fighting some unseen foe and the results appeared in the form of arbitrary arrests and the most cruel punishments. Just when this general work commenced it seems to be impossible to say. Within ten years after the treaty of Berlin there were signs of the existence of this influence, but the most marked indications were manifest in 1892, coming to a head in the early part of 1893.

About this time the revolutionists, whether members of the Huntchagist party or not, seemed to have come to the conviction that there must be some overt act that should accomplish what they had in view — the focusing of the attention of Europe upon themselves. They seemed at first to be at somewhat of a loss as to the best method of doing this. Finally, under just what influences is not evident, they gathered, especially in the region of Marsovan and Yuzgat, and placards began to appear, sometimes on public buildings, sometimes on the walls of houses. On the night of the 5th of January, 1893, scores, even hundreds of these placards,

[page 338] AMERICANS THREATENED.

were posted in many places, all of a seditious character, rousing opposition against the government. Two were found affixed to the outer gate of the premises of the American Board missionaries at Marsovan, but before the paste upon them was dry they were pulled down by persons belonging to the college, who were passing through the gates. These placards were addressed to the Turks and full of denunciation of the government for its oppression and general corruption. Within ten days arrests began to be made. The chief of police was given full authority to investigate the matter, but his previous record and subsequent conduct showed him to be utterly unfit for the work. He was brutal, utterly regardless of law and simply bent upon wreaking personal vengeance wherever possible.

Just what the object was in endeavoring to identify the American buildings with this movement, it is not difficult to see. Americans are almost the only foreigners dwelling in the interior of Turkey. They are under peculiar protection by treaty rights. They are well known over the world, and throughout the whole period of their residence in Turkey have identified themselves very closely with the efforts to ameliorate the condition of the people. Anything that could identify them with anti-government manifestations would call down upon them the hostility of the government. That would result in damage of some sort, and this would call the attention of the foreign governments, which it was hoped would accomplish the end in view. With this it is entirely possible that there may have been personal bitter feeling. Not a few Armenians have felt that the missionaries were undermining their national life by their opposition to ecclesiastical formalism, and in their attacks on atheism and infidelity they were

[page 339] DISTURBANCE IN MARSOVAN.

charged by many with hindering the progress of free thought. Whatever the immediate purpose, this much was accomplished, that the attention of the Turkish Government was directed very forcibly to the missionaries. The chief of police, who perhaps had his own reasons for hostilities to the Americans, took advantage of the opportunity to threaten both the college and its teachers, charging the institution with being a source of sedition and affirming that the placards were issued from Anatolia College, since they were written by a cyclostyle such as the missionaries used. It was also reported throughout the city that the buildings were to be burned, and that high officials had declared that the college site should be a plowed field. In less than two weeks the senior Armenian professor of the college, Mr. Thoumaian, and a little later another member of the faculty, Professor Kayayan, were arrested and imprisoned, and every request to see them or to give bail for them was refused. There was not the slightest evidence that they had had anything to do with the issuing of the placards, and the whole charge seems to have been made for the purpose of furnishing a basis for an attack upon the college.

On the night of February 1st, one of the buildings which was in process of erection for the girls' school was set on fire. The presence of soldiers and officials near the building before alarm could possibly have been given, indicated their connection with it, but the charge was immediately made that the college authorities themselves had fired the building either to excite revolt among the Armenians or conceal the presence of arms and ammunition. These charges were sent on to Constantinople and the animus of the government is shown in its appointment of the same local officials, notoriously corrupt, and who were known to have threatened the college, for the

[page 340] TRIALS AND TORTURE.

conduct of the examination. There was general disturbance throughout the whole region, with outbreaks in a number of places: Yuzgat, Gemerek, Cesarea, and elsewhere. Large numbers of arrests were made until certainly between two and three hundred Armenians, against whom no charge could be found, were imprisoned. The professors were not released even on bail and there was great excitement throughout the region.

Throughout the summer of 1893 the excitement continued to increase. Commissions were appointed to try these men in prison. At the trials, torture of the most atrocious kind was used to extort confession of guilt and charges against prominent men. Very little, however, was learned, and at last most of those arrested were released, though many were transferred to the different fortresses at the Island of Rhodes, near Mersine, and at St. Jean d'Acre in Syria. Among these were some Protestant pastors who had had no share whatever in the disturbance, but were looked upon with suspicion by the Turkish Government for their liberal ideas. The professors were put on trial. No proof whatever was found against them, and at last, on special protest by the English Government, they were released on condition of leaving the country. One feature in the investigations was the presence of a large number of documents, apparently in the hand-writing of some of the arrested men. It appeared, however, on investigation, that there were a large number of forgeries, one of the American missionaries finding his own name signed to some papers. The question of the burning of the school building was taken up earnestly by the American Government and indemnity was secured from Turkey, together with a permit to rebuild.

[page 341] AMERICAN CITIZENS.

In one sense the revolutionists had achieved their purpose. They had attracted attention, and it had become very evident to Europe that matters in Turkey were going from bad to worse. The great activity of the Turkish Government, however, made their position in Turkey quite difficult. They appeared less and less in the country itself for some time, but took their station outside, and through Europe and even in this country they made general charges against the Turkish Government and gathered funds to continue from a safe position the general propaganda which had been started in Turkey. At this point a new phase of their work appeared. For some time there had been considerable effort on the part of Armenians to secure American citizenship, return to Turkey and demand the same protection at the hands of the Turkish Government that was accorded to native-born American citizens. The diplomatic relations of this will be referred to in another chapter on the relations between America and Turkey. In some respects they were able thus to accomplish a good deal, but some serious difficulties arose. Individuals claiming American protection were charged by the Turkish Government with exerting seditious influence, and complaints were made to the United States Government with regard to it. The position was taken by this government that it could not force upon the Turkish Government the continued presence of its own citizens who were not desired by

that government. This aroused a great cry and increasing efforts were made to secure at the hands of this government complete protection. The chief effect, however, was to direct attention more than ever to their work, and letters appeared from different parts of Turkey protesting against the influences that went forth from these revolu-
[page 342] EXTENT OF REVOLUTION.
tionary committees, taking the ground that they were having simply the effect of arousing the hostility of the Turkish officials, while they were accomplishing no good purpose.

As has already been said, the extent of this revolutionary movement it is impossible to state accurately. The members of the committees are not known; how widely their movement had received, if not the absolute indorsement, at least the sympathy of their own people, is also very uncertain. This much, however, is unquestionable, that while individuals in various parts of the empire did have this sympathy with the revolutionary idea, there were very few indeed who carried it to the extreme favored by the committee. Occasionally a man would be found who would say, as one did to one of the missionaries, " If I had my way I would kill you immediately. That would bring the whole matter to a crisis, and it would be the best thing for us." But this was entirely repugnant to most of those who favored overt action, and the great majority of Armenians in every portion of the empire not only had no share in the plans, but where they knew of them, bitterly opposed them. As a matter of fact the revolutionary movement has never been a national movement. It has represented individual ideas, and while those individuals were to a degree numerous, especially in certain sections, they have never represented the great mass of the people. The influence of the American missionaries, the influence of the Armenian ecclesiastics and of the better informed in the nation, was strongly against any such attempt. All knew that it was madness. The facts, that the Armenians were so scattered throughout the empire, that they were untrained in the use of arms, that so little organization was possible among them, all combined to make the movement a
[page 343] YOUNG TURKEY PARTY.
most atrocious wrong to the people. At the same time it had its effect upon the Turks, both government and people. The appearance of the placards was attended to a considerable degree by talk among the people, which spread until there became a widely extended feeling that there was a revolution impending, and the Turks in many places really felt afraid of the influence that might be exerted through the Christian population. In some places this amounted to panic, and there were not a few cases during 1893 and in the early part of 1894, when Turkish officials had all they could do to restrain the hostile manifestations of the Moslem communities. Another effect was that it gave force to the arguments of the reactionary Turks, who claimed that all this

yielding to the desires of the Christians was nonsense, and that the only thing for the Sultan to do was to set himself deliberately against them and to make it very clear that in Turkey the Turk ruled and Islam would brook no rival.

In this immediate connection mention should be made of an undoubted fact. The elements among the Turks represented by Haireddin Pasha, called variously the Party of Progress, or the Young Turkey Party, were at the same time carrying on a certain propaganda, to what extent it is impossible to say. Their leaders, among them Midhat Pasha, and those who had been associated with him, had been exiled and put to death. They themselves had been scattered in one way or another over the empire. Constantinople, and indeed all Europe, was aroused by the story of a number of young Turks who came from an interior city to Constantinople, were seen upon the steamer, and then disappeared from view. Whither they went no one could tell. Afterwards individuals appeared claiming to be members of that company and saying that they had been arrested and sent into exile only to return with great difficulty. There was a general feeling that revolution was in the air. The Huntchagists represented the Armenian phase of it; the Young Turkey Party the Moslem phase of it. Each probably helped the other; each laid upon the other the responsibility for certain acts aimed against the government. The Armenians said that the placards at Marsovan, etc., were posted by the Turks; the Turks retorted the charge upon the Armenians. Just where the truth is, it will probably be some years before it is possible to state with accuracy.

[page 344] FAILURE OF HUNTCHAGISTS.

In the events that followed the massacres at Sassun, Constantinople, Erzrum, etc., the traces of Huntchagists are apparent in some; absolutely wanting in others. Since then the party seems to have disappeared from view. Nothing is heard of it; nothing said about it. If it exists, it is hiding itself, partly, it is to be hoped, in shame and remorse for the cruelties that have at least in good measure resulted from its folly, partly because its schemes have been brought absolutely to naught by the dominating power of Russia. They started out for an autonomous Armenia. They failed absolutely of securing even a moderate reform in the condition of their people. Conceived in conceit, in treachery and in falsehood, its fruit has been ruin and misery of the worst type.

تحریف شخصیتهای علمی و فرهنگی ایرانی توسط جمهوری کاذب آذربایجان

خواجه نصیر طوسی

در کتاب‌های درسی و رسمی در جمهوری آذربایجان، خواجه نصیرالدین طوسی بعنوان شخصیتی آذربایجانی معرفی شده که اصالتی آذری داشته و مربوط به منطقه ای نزدیک نخجوان می باشد.

دولت جمهوری آذربایجان با انتشار تمبری در نهایت شگفتی خواجه نصیر الدین توسی فیلسوف، دانشمند و ریاضیدان ایرانی را بعنوان فیلسوف آذربایجانی معرفی کرده است.البته مجسمه های زیادی نیز از این شخصیت برجسته ایرانی ساخته شده و درنقاط مختلف شهرهای باکو و گنجه بعنوان شخصیت آذربایجانی یه نمایش درآمده است.

استاد شهریار:

اگر نتوان سید محمدحسین شهریار را بزرگترین شاعر دوران معاصر ایران نامید بدون شک او یکی از بزرگترین شاعران این دوره خواهد بود. شهریار علاوه بر آن که در شعر فارسی به ویژه غزل سرآمد است اشعار زیبا و دلنشینی نیز به زبان مادری خویش ترکی آذربایجانی سروده است. شاید همین امر باعث شده است گهگاه برخی جریان های سیاسی قوم گرا تلاش نمایند تا از شهریار به عنوان نمادی برای جریان قوم گرای آذری استفاده کنند. دولت جمهوری آذربایجان نیز که پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی میراث دار سیاست های شوروی سابق شده است به طور مداوم از شهریار به عنوان شاعری آذری استفاده تبلیغاتی می کند. کنگره ها و مراسم های متعدد و مجلل، استفاده از اشعار آذری شهریار و نامگذاری خیابان ها و تالارها و میادینی در شهرهای جمهوری آذربایجان ناخودآگاه تداعی کننده آن است که گویی محمد حسین شهریار در اشعار و اندیشه هایش با سیاست های پان آذری این جمهوری هماهنگ و شاعری قوم گرا بوده است.

شهریار در اشعار بسیاری نسبت به ایران و آذربایجان موضع گرفته و از پیوند ناگسستنی این دو سخن رانده است. تاکید روشن شهریار در شعر زیر بر این که آذربایجان با فریادی رسا می گوید "تا باشد آذربایجان پیوند ایران است و بس" نشانگر دیدگاه راسخ و مستحکم وی نسبت به یکپارچگی وتمامیت ایران است:

آزادی ایران زتو آبادی ایران زتو
آزاد باش ای خطه آباد آذربایجان
تا باشد آذربایجان پیوند ایران است و بس
این گفت باصوتی رسا " فریاد آذربایجان

ابوعلی سینا و شاگرد او بهمنیار

یکی ازقربانیان بزرگ پروژه تحریف تاریخ، دانشمند برجسته ایرانی ابو علی ابن سینا است. هر چند تاکنون تاریخ‌بافان پان آذریسم نتوانسته‌اند هیچ گونه مدرک و سندی را در اثبات ادعای خود مبنی بر ترکتبار بودن این دانشمند به پیش آورند، ولی در مقابل، ایرانی بودن این دانشمند بزرگ چنان روشن است که همواره در نزد پژوهشگران بدیهی تلقی شده

است. شادروان دهخدا پاسخ کامل و بسنده درلغتنامه خود به تحریف گران داده است .اما شایسته است که به یکی از شاگردان ابو علی سینا به نام بهمنیار پسر مرزبان اشارهنماییم که در جمهوری آذربایجان بهمنیار را بدون هیچ مدرک و دلیلی آذری و آذری تبار میپندارند و به دروغ او را ترک معرفی میکنند.

شیخ محمد خیابانی

تحریف وجهه ایرانی و اسلامی قیام شیخ محمد خیابانی و دروغی که آشکارا مدعی می شوند که قیام وی برای تجزیه آذربایجان ایران بوده است و ادعا می کنند از مواردی که در نهضت خیابانی جلب توجه می کند ماهیت قومی و روح آذربایجان گرایی مبارزات است، که استفاده شیخ محمد خیابانی از اصطلاح آزادیستان برای جنبش خود را دلیل ادعای خویش عنوان مینمایند این در حالی است که بسیاری از محققان تاریخی معتقدند خیابانی در اعتراض به اقدام مساواتیان قفقاز در مصادره به مطلوب کردن نام آذربایجان، نام آذربایجان ایران را به "آزادیستان" تبدیل کرد تا آذربایجان قفقاز روزی به استناد اتحاد نام، آذربایجان حقیقی را ادعا نکند.

تحریف شخصیت شیخ محمد خیابانی در جمهوری آذربایجان حتی در کتب درسی این جمهوری نیز مطالب غیر واقعی که بیشتر شبیه افسانه است در خصوص ایشان و تعداد دیگری از مفاخر ایرانی مانند ستار خان و باقر خان به چشم می خورد . برای نمونه می توان به موزه استقلال جمهوری آذربایجان (واقع در موزه لنین سابق) اشاره کرد که عکسها و اسناد دروغین برای تحریف علنی تاریخ را به نمایش گذاشته اند و روزانه صدها دانش آموز و بیننده را برای بازدید به آن محل می آورند.

جواد خان حاکم ایرانی گنجه

هرچند در اصالت وصیت نامه پتر کبیر که نزدیک به صد سال پس از مرگ وی در جریان رقابت های توسعه طلبانه دولت های اروپایی در اوایل قرن ۱۹م انتشار یافته تردید وجود دارد، اما این موضوع از اهمیت آن نمی‌کاهد. قفقاز مرکزی و جنوبی روزگاری جزئی از سرزمین ایران بود که در راستای همین وصیت نامه و به منظور گسترش مرزها و دسترسی به آب های آزاد و به تعبیری در راستای سیاست های زیاده خواهانه روس ها ،در پی مقاومت فرزندان این سرزمین ،به تصرف درآمد.ازجمله مقاومت و استقامتی که از آن در تاریخ و اذهان مردم این دیار به ثبت رسیده، پایمردی و دلاوری‌های مردمان ولایت گنجه به فرماندهی حاکم ایرانی آن، جوادخان گنجه ای بود که تابعیت دولت مسلمان ایران را بر تبعیت از بیگانگان غیر مسلمان روسیه تزاری ترجیح داد و تا آخرین نفس برای اعتلای نام ایران و ایرانی ایستادگی کرد و در راه اعتلای وطن با خون خود ریشه‌های درخت مقاومت را سیراب کرد.در همین ارتباط حکایت ها و روایت های بسیاری ساخته شده که جواد خان گنجه ای در راه آذربایجان شهید شده است از نمونه های اخیر آن می توان به فیلم جواد خان گنجه ای که با بیش از ۲ میلیون دلار (از بودجه دولتی(ساخته و به اکران در آمد در این فیلم که سراسر تاریخ آن مقطع تحریف شده است جواد خان به عنوان یک آذری و تنها در راه استقلال آذربایجان جنگ نموده و جالب تر که نویسنده آن صابر رستم خانلی که یکی از افراد ایران و شیعه ستیز جمهوری اذربایجان می باشد.

بابک خُرّمدین و داستان تحریف تاریخ آذربایجان:

گروه‌هایی که خود را «پان‌ترکیست» می‌نامند، با این بهانه که دژ بابک در آذربایجان قرار دارد، بابک را ترک‌نژادی می‌دانند که برای رهایی خلق ترک! از ستم شَوونیست‌های فارس! قیام کرده است. برگزاری مراسمی در تیرماه هر سال و برافراشتن پرچم کشور بیگانه در قلعه بابک، در پی تاریخ‌سازی برای آذربایجانی‌هایی هستند که هرچند زبانشان ترکیِ است، اما تبار، فرهنگ، مذهب و تاریخشان تفاوتی با سایر ایرانیان ندارد.کتاب‌هایی چون: اخبار الطوال (دینوری(، الانساب (سمعانی)، تاریخ ابن‌خلدونَ، تاریخ بلعمی، تاریخ طبرستان (کاتب)، تاریخ طبری، تاریخ الکامل (ابن اثیر)، تاریخ گزیده (حمدالله مستوفی)، تاریخ مَقدسی، مختصر الدول (ابن‌عبری)، التنبیه و الاشراف (مسعودی)، تقویم‌التواریخ (حاج خلیفه(، دول‌الاسلام (ذهبی)، جوامع‌الحکایات و لوامع‌الروایات (محمد عوفی)، سیاست‌نامه یا سیرالملوک (نظام‌الملک)، شذرات الذهب فی اخبار من ذهب (حنبلی)، زین‌الاخبار) گردیزی)، الفرق بین الفرق (بغدادی)، الفهرست (ابن ندیم) و نگارستان (قاضی احمد غفاری) که از منابع معتبر و دست اول همه پژوهشگران، در این زمینه محسوب می‌شوند، هیچ یک، حتی کوچک‌ترین اشاره‌ای به این‌کَه تبار بابک از ترکان بوده، نداشته‌اند.

تحریف ، تنفر، کشتار [1]

تنفر، ارمنی ستیزی، تحریف تاریخ و تبلیغات دروغین ترکها و آذری‌ها حد و حصری ندارد. جنگ قره‌باغ و کشتارهایی که در قبال ارمنیان در شهرهای مختلف آذربایجان، از جمله در سومگایت، باکو، کیروفآباد توسط آذری‌ها انجام گرفت و منجر به اخراج حدود پانصد هزار ارمنی از آذربایجان شد، ادامه قتل‌عام بزرگ ارمنیان در سال ۱۹۱۵ در ترکیه و همچنین ادامه همان سیاست پان‌ترکیسیتی می‌باشد که ارمنیان قربانیان اصلی این سیاست بوده‌اند. بعضی‌ها که خود را بجای مورخ و دانشمند آگاه جا زده و تمامی حقایق را دقیقا وارونه جلوه می‌دهند، سعی می‌کنند واقعیت نژادکشی ارمنیان را زیرسئوال ببرند، آمال و آرزوها و اهدافی که خود آذربایجانی‌ها برای تشکیل آذربایجان بزرگ به مرکز تبریز دارند، به ارمنیان نسبت دهند و با تحریف واقعیات، حقایق را اینطور ارائه می‌کنند که ارمنیان به خاک ایران چشم دارند. جهت آگاهی و افزایش معلومات تاریخی برخی جاهلان و جاعلان باید بگویم که باوجود اینکه ابنیه تاریخی ارمنی متعددی از جمله کلیسای تادئوس و استپانوس مقدس در نواحی مرزی شمالغرب ایران وجود دارد که قدمت آنها به ۱۵۰۰ سال می‌رسد و ارمنیان از قدیم‌الایام در آنجا زندگی کرده‌اند، اما ارمنیان و ارمنستان نه بطور رسمی و نه بطور غیر رسمی هیچ چشمداشتی و هیچگونه ادعای ارضی نسبت به خاک ایران نداشته و ندارند، هیچگاه هیچ مقام رسمی از ارمنستان چنین ادعایی نکرده است، حال آنکه آذربایجانی‌ها هم بطور رسمی و هم بطور غیر رسمی نسبت به خاک تاریخی ایران چشم دارند و بارها مقامات جمهوری آذربایجان از جمله ایلچی‌بیگ – رئیس‌جمهور وقت آذربایجان – استانهای آذربایجان شرقی و غربی، زنجان، اردبیل، قزوین را خاک جمهوری آذربایجان نامیده‌اند و خواستار جدایی آنها از ایران و الحاق آنها به جمهوری آذربایجان شده‌اند، در همین دوران ریاست‌جمهوری (یا در واقع سلطنت) خاندان علی‌اف‌ها استانهای ایرانی را آذربایجان جنوبی نامیده‌اند، در نقشه‌ای که توسط آکادمی ملی علوم جمهوری آذربایجان منتشر شده است، بخشهای وسیعی از ایران جز قلمرو جمهوری آذربایجان ارائه گردیده است و در کتب درسی مدارس آذربایجان نیز استانهای مذکور ایران را از آن جمهوری آذربایجان معرفی می‌کنند. همه اینها بارها مورد اعتراض مقامات و سفارت ایران در باکو بوده است. اصلا وجود کشوری به نام "جمهوری آذربایجان" خود جعلی است و در راستای غصب سرزمینهای ایرانی و تضعیف ایران بوده است. این خطه تا سال ۱۹۱۸ میلادی همواره در طول تاریخ اران و گاهاً آلبانیای قفقاز نام داشته است و در سال ۱۹۱۸ تحت فشار ترکیه و با موافقت روسهایی که درصدد اشغال نواحی شمالغرب ایران بودند، آنجا را "آذربایجان" نامیدند که این امر حتی خشم دربار ایران را در آن زمان برانگیخت و دولت سلطنتی ایران به این نامگذاری جعلی اعتراض کرد و پس از آنکه جمهوری آذربایجان جدیدالتاسیس جعلی در سال ۱۹۲۰ در ترکیب اتحاد شوروی قرار گرفت، این قضیه مختومه شد. آذربایجان واقعی در

---

[1] Monday 23 September 2013 Iran Global (iranian futurist online magazine)

خاک ایران است و جمهوری آذربایجان کشوری جعلی است و برای تحقق سیاست پان‌ترکیستی ایجاد شده است. حالا چه کسی به خاک ایران چشم دارد!؟ ارمنیان یا آذربایجانی‌ها!؟ این جمهوری آذربایجان است که قصد دارند با غصب سرزمینهای وسیعی از ایران و همچنین خاک ارمنستان و قره‌باغ، آذربایجان بزرگ تشکیل دهد. حال به مسئله قره‌باغ بپردازیم. چرا آذری‌ها هیچگاه چیزی در اینباره نمی‌گویند که این جمهوری آذربایجان بود که آغازگر جنگ قره‌باغ بود!؟ و آذری‌ها بودند که ابتدا به کشتار ارمنیان در خاک آذربایجان دست زده و سپس جنگی گسترده را بر علیه قره‌باغ ارمنی‌نشین که می‌خواست از یوغ ظلم آذربایجان رها شده و استقلال یابد، بر ارمنیان تحمیل کردند!؟ یا اینکه آذری‌ها انتظار داشتند اگر توپ و تفنگ بر علیه ارمنیان بکار برند و جنگ آغاز کنند، ارمنیان دست به مقاومت نمی‌بردند و همچون سال ۱۹۱۵ در ترکیه و سال ۱۹۸۸ در باکو و سومگایت، براحتی قتل‌عام می‌شدند!؟ اما، خیر، اینبار ارمنیان از سال ۱۹۱۵ درس گرفته بودند که باید از خود دفاع کنند و می‌دانستند که اگر دست به مقاومت نزدند، همچون قتل‌عامهای انجام گرفته در ترکیه و شهر آذربایجان، اینبار نیز قتل‌عام خواهند شد. و از آنجائیکه ارمنیان قره‌باغ برای خاک اجدادی و برای میهن خود می‌جنگیدند، پس ارمنیان دلاورانه جنگیدند، با جان و دل، با شور و شعف جنگیدند و در طرف مقابل سربازان آذری چون برای سرزمین خود نمی‌جنگیدند، انگیزه‌ای برای جنگیدن نداشتند و حتی مجاهدینی (در اصل مزدورانی) از افغانستان، چچن و القاعده را به خدمت گرفتند. چرا آذری‌ها هیچگاه چیزی در اینباره نمی‌گویند که وقتی در سال ۱۹۲۰ میلادی جمهوری‌های نوپای ارمنستان و آذربایجان توسط ارتش سرخ اشغال گردیدند و در ترکیب قلمرو اتحاد شوروی قرار گرفتند، هم قره‌باغ و نواحی مجاور آن و هم منطقه نخجوان هر دو در ترکیب جمهوری ارمنستان قرار داشتند و آذربایجان حتی هیچگونه ادعایی نسبت به این مناطق نداشت! و بعدها در سال ۱۹۲۲ از انجائیکه ژوزف استالین – دیکتاتور شوروی –رفتار بسیار خصمانه‌ای نسبت به ارمنیان‌ای که در سال ۱۹۲۰ از پذیرفتن کمونیسم به شدت خودداری می‌کردند، داشت و از سوی دیگر ترکها و آذری‌ها به رهبری آتاتورک خود را از حامیان سرسخت کمونیست وانمود می‌کردند، برای تنبیه ارمنیان و قدردانی از آذری‌ها و ترکیه، قره‌باغ و نخجوان را از ترکیب ارمنستان در آورده و در ترکیب جمهوری آذربایجان قرار داد و بدین ترتیب بذر مناقشه و خصومتی نود ساله را میان ارمنیان و آذری‌ها کاشت. طی قراردادی که میان روسها و ترکها منعقد گردید، قره‌باغی که طبق آمار رسمی در سال ۱۹۲۴، ۹۵ درصد جمعیت آن ارمنی بود و نخجوانی که درپی قتل‌عام‌های ارمنیان توسط ترکها و آذری‌ها جمعیت ارمنی آن بسیار تحلیل رفته بود اما با این حال نیمی از جمعیت آن ارمنی بود و هیچ سنخیتی نیز با خاک آذربایجان نداشت، از ارمنستان جدا شدند و در ترکیب آذربایجان قرار گرفتند. شایان ذکر است که طی هفتاد سال حکومت کمونیستها، جمعیت ارمنی قره‌باغ از ۹۵ درصد در سال ۱۹۲۴ به ۸۵ در سال ۱۹۸۸ کاهش یافته بود اما در نخجوانی که تحت کنترل آذربایجان قرار گرفته بود، سیاستی در قبال ارمنیان به اجرا گذارده شد و در آنجا شرایطی برای ارمنیان بوجود آوردند که ارمنیان با پای خودشان نخجوان را ترک کنند و در واقع طی نسل‌کشی سفید، نخجوانی که جزئی از میهن تاریخی ارمنیان بود، در دوران کمونیست از جمعیت ارمنی تخلیه شد و امروز نخجوان دیگر جمعیت ارمنی ندارد. یکی از دلایلی که ارمنیان قره‌باغ اینبار دست به مقاومت زدند، الگوی همین نخجوان بود، چرا که می‌دانستند اگر در ترکیب آذربایجان باقی می‌مانند، در پی سیاستهای پان‌ترکیستی قطعاً به

سرنوشت نخجوان دچار می‌شدند و قره‌باغ نیز از جمعیت ارمنی تخلیه می‌شد. تحریف تاریخی دیگری که اغلب از جانب ترکها صورت می‌گیرد، نام واقعی کوه آرارات است، کوهی که همواره مظهر استواری ملت ارمنی بوده است، باید عرض کنم که نام واقعی این کوه از قدیم‌الایام آرارات بوده و آرارت باقی خواهد ماند، تحریف نام این کوه از آرارات به "آغری داغ" از جانب ترکها صورت گرفته است تا تعلق آنرا به ارمنیان کتمان سازند. این امر در راستای سیاست ترکیه در تغییر نام‌های ارمنی هر چیزی از جمله نامهای اماکن، کوهها و گونه‌های جانوری، از ارمنی به ترکی صورت گرفته است. همه عالم و آدم، کل جهان این کوه را آرارات می‌نامند و ترکها اگر بخود زحمت دهند و عهد قدیم انجیل را که قدمتی ۲۰۰۰ ساله دارد بخوانند، متوجه خواهند شد که نام این کوه در آنجا آرارات ذکر شده است، جائیکه کشتی نوح پس از طوفان بر روی آن فرود آمد. (برای جاعلان جاهل ذکر کنیم که انجیل توسط ارمنیان نوشته نشده است). گویا ترکها به تحریف و جعل نامهای غیر ترک عادت دارند، از جمله تغییر نام "اران" به آذربایجان، کوه "آرارات" به "آغری داغ" و نامهای ارمنی تعدادی از گونه‌های جانوری در ترکیه. در پایان در رابطه با ادعای برخی دوستان مبنی براینکه نژادکشی ارمنیان ۹۵ سال قبل اتفاق افتاده و دیگر یک مسئله تاریخی است و ربطی به امروز ندارد، باید گفت که این نگاه بسیار کوته‌اندیشانه است. چرا که تبعات وحشتناک و اسفبار آن پس از گذشت ۹۵ سال، امروز هم بر دوش ملت ارمنی سنگینی می‌کند. مهمترین آن این است که در پی این نسل‌کشی، همین امروز حدود ۱۰ میلیون ارمنی در خارج از میهن خود یعنی خارج از ارمنستان و آناتولی (شرق ترکیه) زندگی می‌کنند و در سرتاسر جهان آمریکا، روسیه، اروپا، لبنان، سوریه پراکنده هستند. اگر آن مسئله تاریخی است و ربطی به امروز ندارد، پس با این حساب باید گفت که اگر بخشی اعظم ملتی را قتل‌عام کردی، نابود کردی و بعد ۵/۶ سرزمین اجدادی آنرا غصب نمودی و بعد بعلت وقایع بعدی، (منظور قرار گرفتن ارمنیان در یوغ کمونیسم و شوروی) ملت ستمدیده هفتاد سال فرصت احیای حقوق پایمال شده خود را نیافت، پس باید پرونده آنرا بست و تا ابد آنرا به فراموشی سپرد، ملت و دولتی هم که نسل‌کشی کرده مجازات نشود و ملت ستمدیده هم از آن دلجویی نشود!؟ درصورتی که عادلانه قضاوت کنی، خواهید دید اگر اینگونه باشد، سنگ روی سنگ بند نمی‌شود و اوضاع نابسامان و آشفته امروز منطقه ما نتیجه این است که حق به حق‌دار نرسیده است، عدالت برقرار نشده است، امروز ظالم همچنان می‌تازد و ستمدیده همچنان ستم می‌بیند. مسئله قره‌باغ و نخجوان ادامه همان سیاست و نژادکشی صورت گرفته در ترکیه است. پس مسئله نسل‌کشی ارمنیان، مسئله امروز است، پرونده آن بسته نشده و عدالت باید برقرار شود، چه در مورد مسئله نژادکشی ارمنیان در ترکیه در سالهای ۱۹۱۵-۱۹۲۳ و چه در مورد مسئله قره‌باغ و نخجوانی که به زور و بطور مصنوعی از ارمنستان جدا شده و در ترکیب آذربایجان قرار گرفته است.

آپاگا فصلنامه بین المللی ایرانشناسی و ارمنی شناسی
شماره ۶۴ زمستان ۱۳۹۴
صاحب امتیاز و مدیر مسئول
ادیک باغداساریان
صندوق پستی شماره ۹٤۸۸-۱۵۸۷۵
تهران - ایران
نشانی اینترنت www.apagaonline.com و www.apagamonthly.4t.com
پست الکترونیکی **apaga98@hotmail.com**

ISSN 1682-5438

فهرست

فارسی تحریف شخصیتهای علمی و فرهنگی ایرانی توسط جمهوری کاذب آذربایجان

ارمنی تقویم ها و سالنامه های ارمنی در ایران
جشن های ارمنیان هامشن

انگلیسی حکومت ترور و وحشت – مساله ارمنی

مقالات و دیدگاه های مندرج در نشریه لزوما" بیانگر موضع "آپاکا" نیست.
نشریه در حک و اصلاح مقاله ها مجاز است.
مقالات و مطالب رسیده باز گردانده نمی شود.
استفاده از مطالب "آپاگا" با ذکر ماخذ آزاد است.

شمارگان ۱۰۰ بها ۵۰۰ تومان
چاپ احسان-تهران چهارراه ولیعصر پلاک ۱۱۴۸

APAGA

Quarterly

آپاگا

فصلنامه

فصلنامه فرهنگی – اجتماعی مطالعات شرق شناسی ، ایرانشناسی و ارمنی شناسی

An International Journal of Oriental Studies

ISSN 1682-5438

شماره ۶۴ زمستان (اسفند) ۱۳۹۴

No. 64, March 2016